

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Dövlətov Əliheydər Telman oğlu

**“Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və onun inkişaf istiqamətləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı : İİM 060403 “Maliyyə”

İxtisasın şifri və adı : “Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər:

i.e.n. dos. Hasilov T.S.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.d. prof. Kərimov A.M.

Kafedra müdiri:

i.e.d. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKİ - 2016

M Ü N D Ə R İ C A T

Səh

Giriş -----3 -6

I FƏSİL. Maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji əsasları.

1.1. *Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, məzmunu və prinsipləri* - - - - -7- 14

1.2. *Maliyyə nəzarətinin növləri, formaları və üsulları* - - - - -15-28

1.3. *Maliyyə nəzarəti sistemində audit nəzarətinin əhəmiyyəti*- - -29-37

II FƏSİL. Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təkamülü və mövcud durumu.

2.1. *Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin yaranması və inkişafı mərhələləri* - - - -38-48

2.2 *Müasir Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təşkili və onun dünya ölkələri ilə müqayisəli təhlili* - - - - -49-59

III. FƏSİL. Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin inkişaf istiqamətləri və onun təkmilləşdirilməsi yolları.

3.1. *Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin əsas problemləri və onların həlli yolları* - - - - -
-----60-69

3.2. *Azərbaycanda audit nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri*- - - - -70-76

3.3. *Müasir şəraitdə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətləri* - - - - -77-81

Nəticə və təkliflər-----82-85

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı - - - - -86-87

Xülasə

Резюме

Summary

Referat

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi proseslər, iqtisadi sferada cərəyan edən hadisələr və bütünlükdə iqtisadiyyat lazımı səviyyədə özü-özünü tənzimləyə bilmədiyi üçün həmin prosesə bu və ya digər dərəcədə müdaxilə edilməsi tələb olunur. Çünki daima iqtisadi proseslərə, hadisələrə kənar müdaxilələr, ciddi təsirlər olur. Bununla əlaqədar olaraq ölkə iqtisadiyyatının müəyyən olunmuş istiqamət üzrə inkişafını təmin etmək, iqtisadiyyatda inkişaf tendensiyasını qorumaq, baş verə biləcək neqativ halların qarşısını almaq, problemləri önləmək, aradan qaldırmaq üçün ölkənin mükəmməl nəzarət sisteminin olması tələb olunur. Məhz buna görə də maliyyə nəzarəti iqtisadi nəzarət sisteminin tərkib hissəsi olmaqla bazar iqtisadiyyatı şəraitində aktual və vacib nəzarət növü kimi ön plana çıxır.

Maliyyə nəzarəti - təsərrüfat əməliyyatlarının və proseslərinin qanunauyğunluğunu, məqsədəuyğunluğunu, etibarlılığını və mahiyyətini uçot, hesabat, normativ və digər məlumatlar əsasında kompleks, üzvi sürətdə öyrənilməsidir. Maliyyə nəzarəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə dövlətin və bələdiyyələrin pul fondlarının təşkili, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi sahəsində hərəkətlərin qanunauyğun və məqsədyönlü olması üçün nəzarətdir. Hər bir müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin nizamlı olması, müəyyən olunmuş maliyyə intizamına riayət edilməsinin yoxlanılması maliyyə nəzarətinin başlıca funksiyalarından biridir.

Məlum olduğu kimi planlı iqtisadiyyatla şərtlənən inzibati-amirlik sistemində maliyyə nəzarəti dövlət tərəfindən aparılırdı. Bu gün isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəl sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etməsi, müstəqil müəssisələrin, kommersiya təşkilatlarının, təsərrüfat fəaliyyətlərinin genişlənməsi dövlət maliyyə nəzarəti ilə yanaşı müstəqil nəzarət forması kimi audit nəzarətini də ön plana çıxarır. Qanunverici və icra orqanları, maliyyə və vergi orqanları, xəzinə sistemi və digər dövlət nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilən dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin olması audit nəzarətinin inkişafını istisna etmir. Çünki, bazar münasibətlərinin təməlini azad sahibkarlıq təşkil

etdiyi üçün ona uyğun olaraq maliyyə sferasında da müstəqil nəzarət anlayışı daima öz aktuallığını saxlayır.

Daima yenilənən bazar münasibətləri şəraitində maliyyə nəzarəti sistemində də müasir tələblərə uyğun yenilənmə tələb olunur. Buna görə maliyyə nəzarətini həyata keçirən müxtəlif orqanların fəaliyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi, bu sahədə müxtəlif ölkələrdə aparılan fərqli maliyyə nəzarəti metodlarının öyrənilməsi və onların sintezinin həyata keçirilməsi aktual məsələlərdən biri olmalıdır.

Tədqiqat işinin predmeti. Tədqiqat işinin predmetini Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin və müstəqil nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətləri və nəzəri-metodoloji aspektləri təşkil edir.

Tədqiqat işinin obyekti. Tədqiqat işinin obyekti kimi Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin formalaşması, onun dünya ölkələri ilə müayisəli təhlili, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətliyi, müasir dövrdə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin aparılması vəziyyətinin qiymətləndirilməsi seçilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin vacibliyinin əsaslandırılması, onun məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsi, Azərbaycanda və dünya ölkələrində aparılan maliyyə nəzarətinin müqayisəli təhlilinin aparılması, dövlət maliyyə nəzarətində və audit nəzarətində mövcud problemlərin öyrənilməsi və onların araşdırılması, aradan qaldırılması üçün müvafiq təkliflərin verilməsi, maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıda qeyd edilən bir sıra vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının araşdırılması, onun aparılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq təkliflərin hazırlanması;

- Azərbaycan Respublikasında aparılan maliyyə nəzarəti ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan maliyyə nəzarəti arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək və dünya təcrübəsinin yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq tətbiq olunması istiqamətlərinin təhlili;
- Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının işlərinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra təkliflərin verilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında audit nəzarəti sisteminin müasir vəziyyətinin öyrənilməsi və onun təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq tövsiyələrin verilməsi;
- Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətində olan problemlərin aradan qaldırılması üçün təkliflərin, tövsiyələrin hazırlanması;

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Dissertasiya işini yazarkən müxtəlif dövlət orqanlarının (Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi, Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti) hesabatlarından, məlumatlarından istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə tədqiqat işində Azərbaycan və digər ölkələrin maliyyə nəzarəti, audit nəzarəti sahəsində olan elmi əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin yekun nəticəsi olaraq maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq təkliflər verilmişdir. Dissertasiya işinin elmi yenilikləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Audit fəaliyyətinin inkişafı üzrə maddi-texniki imkanların təkmilləşdirilməsi;
- Mövcud sahədə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və onun yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi;
- Audit fəaliyyəti üzrə ölkəmizdə beynəlxalq konfransların, praktiki seminarların keçirilməsi imkanlarının araşdırılması və belə tədbirlərin keçirilməsinin təmin edilməsi;

- Müasir informasiya texnologiyalarından istifadənin maliyyə nəzarət orqanlarının fəaliyyətində tətbiq olunması;
- Bir-birini təkrarlayan, eyni və ya oxşar funksiyaları həyata keçirən maliyyə nəzarəti orqanların, həmçinin onların strukturlarının fəaliyyətlərinin konkretləşdirilməsi, lazım olduğu halda birləşdirilməsi;
- Ayrı-ayrı yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən müvafiq maliyyə nəzarəti orqanlarının təcrübəsinin öyrənilməsi və onların öz fəaliyyətlərində istifadə olunması imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;
- Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin praktik əhəmiyyəti tədqiqat işində qeyd edilən müvafiq təkliflərin maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Dissertasiya işində araşdırılan müxtəlif dünya ölkələrində aparılan maliyyə nəzarəti sistemi yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq tətbiq oluna bilər.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi kompüter yazısı ilə müvafiq standartlara uyğun yazılmış və 87 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı hissələrindən ibarətdir. Tədqiqat işində həmçinin diaqramlardan, sxemlərdən və cədvəllərdən istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin birinci fəslə "Maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji əsasları" adlanır. Adından da göründüyü kimi bu fəsildə əsasən maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji əsaslarına toxunulmuşdur. Dissertasiya işinin ikinci fəslə "Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təkamülü və mövcud durumu" adlanır. Bu fəsildə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin formalaşması, onun dünya ölkələri ilə müqayisəli təhlili məsələlərinə toxunulmuşdur. Dissertasiya işinin üçüncü fəslə isə "Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin inkişaf istiqamətləri və onun təkmilləşdirilməsi yolları" adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan Respublikasında audit nəzarətinin, maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, mövcud problemlərin öyrənilməsi və onların aradan qaldırılması yolları verilmişdir.

I FƏSİL. Maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji əsasları

1.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, məzmunu və prinsipləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət idarəçiliyində nəzarət funksiyası aparıcı rol oynayır. Nəzarət özü geniş anlayışdır və bu anlayışa müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq olar. Bazar iqtisadi münasibətlərinin hakim olduğu şəraitdə aktual nəzarət növlərindən biri maliyyə nəzarətidir.

Maliyyə nəzarəti idarəetmə fəaliyyətinin bir növüdür. Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü, yaxud gerçəkləşdirilməsi kimi çıxış edir və burada həmin nəzarətin məqsədləri, mahiyyəti müəyyənləşir. Maliyyə nəzarəti təsərrüfat əməliyyatlarının və proseslərinin qanunauyğunluğunu, məqsədəuyğunluğunu, etibarlılığını və mahiyyətini uçot, hesabat, normativ və digər məlumatlar əsasında kompleks, üzvi sürətdə öyrənilməsidir. Maliyyə nəzarəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə dövlətin və bələdiyyələrin pul fondlarının təşkili, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi sahəsində hərəkətlərin qanunauyğun və məqsədyönlü olması üçün nəzarətdir. Başqa cür desək maliyyə nəzarəti, dövlət və sahibkarların pul, kredit, xarici valyuta və ümumilikdə maliyyə əməliyyatlarının qanunvericiliyə və normalara uyğunluğunun səlahiyyətli orqanlar tərəfindən yoxlanmasıdır. Maliyyə nəzarəti bir tərəfdən maliyyə idarə edilməsinin həlledici hissəsi, digər tərəfdən maliyyə sisteminin idarə olunmasının effektivliyinin vacib şərti kimi çıxış edir.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarında maliyyə nəzarəti belə şərh edilir: “Şirkətin fəaliyyətindən mənfəət əldə etmək üçün onun maliyyə və iqtisadi siyasətini idarə etmək imkanındır.”¹

Alman alimi D.Xan yazır: “Nəzarət şirkətin fəaliyyətinin nəticələrini təyin etmək üçün onun plan göstəricilərini faktiki göstəricilərlə müqayisəsini nəzərdə tutur.”

¹ **М.В. Мельник, А.С. Пантелеев, А.Л. Звездин: РЕВИЗИЯ И КОНТРОЛЬ, ст. 15**

U.Y.Danilevskin maliyyə nəzarətini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “İqtisadiyyatın idarə olunmasının ümumi mexanizminin mühüm funksiyalarından biri və ayrılmaz tərkib olan hissəsi olmaq etibarilə, maliyyə nəzarəti maliyyə, kredit və istehsal göstəricilərini əhatə edir. Nəzarət sferasına istehsal, bölgü, pul və həmçinin mal-material dəyərlilərinin pul ifadəsində dövriyyəsi və istehlakı daxil edilir.”²

Maliyyə nəzarətinin mövcudluğu obyektiv səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, maliyyənin iqtisadi kateqoriya kimi yalnız bölüşdürücü deyil, həmçinin nəzarət funksiyası da vardır. Ona görə də dövlət və bələdiyyələrin, müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində maliyyə sisteminin idarə olunmasının effektivliyini artırmaq, maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün maliyyə nəzarəti əhəmiyyətli rol oynayır. Maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, əmək kollektivləri, vətəndaşlar və həmçinin ictimai təşkilatların iştirakı ilə xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən müəyyən olunmuş qaydalar əsasında həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin zəruriliyi maliyyənin xüsusi nəzarət funksiyasından irəli gəlir. Amma bu hələ tam kifayət etmir, çünki, nəzarətin realizasiya edilməsi üçün xüsusi nəzarət orqanlarının mövcudluğu, onların ixtisaslı mütəxəssislərlə komplektləşdirilməsi, onların hüquq və vəzifələrinin dairəsi, müvafiq şərtlərin mövcudluğu (təşkilati və metodiki) da zəruridir.

İstehsal, bölgü, mübadilə və həmçinin istehlak münasibətlərinin bütün mərhələlərində maliyyənin iştirakı maliyyə nəzarətinin hansı dərəcədə əhəmiyyətli və zəruri olduğunu müəyyən edir. Maliyyə nəzarəti həm xüsusi istehsal, həm də

bütöv ictimai təkrar istehsal sahələrini, həmçinin istehsaldankənar sahələri də əhatə edir. Bundan əlavə maliyyə nəzarəti istehsal sahəsindən əlavə, qeyri-istehsal sahələrində də qanuna və müəyyən olunmuş qaydalara əməl olunmasını tənzim edir. Maliyyə nəzarəti pul fondlarının planauyğun şəkildə hərəkətinin müntəzəm yoxlanılması əsasında onlardan səmərəli istifadəni təmin edir. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən, maliyyə

² http://unec.edu.az/application/uploads/2015/05/mitelov_ravan.pdf

nəzarəti məhsulun, iş və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı mərhələlərində cəmiyyətə məxsus maddi və pul vəsaitlərinin istifadəsi üzərində dövlət nəzarətinin mühüm həlqəsi hesab edilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti onunla ifadə olunur ki, onun həyata keçirilməsi vaxtı aşağıdakılar yoxlanılır:

- bütün dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, idarə, müəssisə və təşkilatların maliyyə sahəsində müəyyən olunmuş qaydalara riayət olunması;
- Dövlət və bələdiyyə qurumları tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların səmərəliliyi və onların iqtisadi əsaslandırması.

Maliyyə nəzarətinin fəaliyyət istiqamətinin qurulması dövlətin maliyyə siyasətinin istiqamətlərindən biridir. Dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti maliyyə siyasətinin reallaşdırması üçün həyata keçirilir və onun bir neçə aspekti vardır:

- Əvvəla, dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti dövlətin idarəetmə funksiyalarının birini özündə ehtiva edir. O, maliyyə hüquqi münasibətləri iştirakçılarının hüquq normaları pozuntusunun aşkar edilməsi və qarşısının alınması məqsədi ilə maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasını təmin edir.
- İkincisi, dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti dövlətin konkret idarəetmə fəaliyyətinin bir növüdür. Belə ki, dövlət, fiziki şəxslərin vergi bəyannaməsinin verilməsi qaydası müəyyən etmək, vergi orqanlarının təmsalında konkret vətəndaşın xərcləri və gəlirlərini müqayisə etmək, icbari ödənişlərin büdcəyə tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarət etmək imkanı qazanır.
- Üçüncüsü, dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti maliyyə-hüquq tənzimlənməsi sistemində əks əlaqə formasıdır. Çünki, maliyyə sahəsində törədilən hüquqazidd əməllər haqqında məlumat əldə edir, keçirilən maliyyə siyasətini qiymətləndirir və onun vaxtında düzəlişini həyata keçirir.

- Dördüncüsü, dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti maliyyə sferasında qanunçuluğun və hüquq qaydaları rejiminin saxlanması üsuludur, çünki o, maliyyə hüquq normalarına əməl olunmasının təmin edilməsinə yönəlib.

Deyilənləri nəzərə alaraq maliyyə nəzarətinin yeri və rolunu obyektiv qiymətləndirmək üçün ona iki – geniş və dar aspektdən baxmaq lazımdır.

Geniş mənada dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti effektiv dövlət maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini və ictimai maliyyə fəaliyyəti prosesində dövlət və bələdiyyə maraqlarına riayət etməni təmin edən dövlət tənzimləməsinin ölçülərinin məcmusudur.

Dar mənada dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti ölkənin effektiv sosial-iqtisadi inkişafı, pul vəsaitlərinin toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə dövlət və bələdiyyələrin və həmçinin digər səlahiyyətli orqanların nəzarətidir.

Maliyyə nəzarətinin maliyyə hüquqi ilə tənzimlənən əsas istiqamətləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının öz səlahiyyətlərinə müvafiq olaraq maliyyə resurslarının yığılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə üzərilərinə düşən funksiyaların yerinə yetirilməsinin yoxlanılması;

2. Dövlət və bələdiyyə qurumlarının (müvafiq orqanların) vətəndaşlar, müəssisə və təşkilatlar qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması;

3. Təşkilatlarının və vətəndaşların dövlət və yerli özünüidarə orqanları qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması;

4. Dövlət və bələdiyyə müəssisələri, idarə, müəssisə və təşkilatların pul vəsaitlərindən (bank ssudaları, büdcə və xüsusi vəsaitlər, büdcədən kənar və digər vasitələr) operativ idarəetmədə və ya təsərrüfat işlərində səmərəli və məqsədyönlü istifadənin qanuniliyinin yoxlanılması;

5. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə və hesablaşma əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin, pul vəsaitlərinin saxlanılmasının müəyyən edilmiş qaydalara riayət olunmasının yoxlanılması;

6. Maddi və pul vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi imkanlarının, əmək məhsuldarlığının, daxili ehtiyatların və istehsalın rentabelliyyəsinin artırılması imkanlarının müəyyən edilməsi;

7. Maliyyə intizamının pozulmasının qarşısının alınması və aradan qaldırılması; (Əgər müəyyən pozuntular aşkar olunarsa, müvafiq hüquqi və ya fiziki şəxslərə sanksiyalar tətbiq olunur).

Maliyyə nəzarətinin vəzifələrinin reallaşması zamanı maliyyə intizamı möhkəmlənir. Maliyyə intizamı dedikdə isə, müəssisə, idarə, təşkilatlar və həmçinin vətəndaşlar tərəfindən dövlətin pul vəsaitlərinin təşkili, bölgüsü və istifadə edilməsi qaydalarına və göstərişlərinə dəqiqliklə əməl olunması nəzərdə tutulur. Bu tələblər nəinki müəssisə, idarə və təşkilatlara yönəldilir, həmçinin dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə də aid edilir. Maliyyə nəzarəti ümumilikdə dövlətin mənafeyini təmin etməklə müəssisə, idarə və vətəndaşların da maraqlarını müdafiə edir.

Maliyyə nəzarəti sistemində maliyyə nəzarəti infrastrukturunu təşkil edən elementlər vardır. Maliyyə nəzarətinin əsas elementlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Obyekt və subyekt
- İnformasiya, hüquqi və metodik təminatı
- Nəzarət prosesinin bütün iştirakçılarının məsuliyyət tədbirləri

Maliyyə nəzarətinin obyektı kimi pul münasibətləri, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi, o cümlədən iqtisadiyyatın bütün sahələrində pul fondları çıxış edir. Başqa sözlə desək, maliyyə nəzarətinin obyektı büdcə vəsaitlərinin tam səfərbər edilməsi ilə əlaqədar ərazi, sosial və sahə baxımından, milli gəlirin bir hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi və dövlətin öz funksiyasını yerinə yetirməsi məqsədi ilə onun

səmərəli istifadə olunması üçün, hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan pul münasibətləridir. Həmçinin yoxlamanın predmeti kimi mənfəət, gəlir, rentabellik, dəyər göstəriciləri, maya dəyəri, dövrüyyə xərcləri çıxış edir. Bu göstəricilər sintetik xarakter daşıyır, məhz ona görə də onların yerinə yetirilməsinə, dinamikası və tendensiyasına nəzarət istehsalın, təsərrüfatın bütün tərəflərini, müəssisə, təşkilat və həmçinin maliyyə-kredit mexanizminin qarşılıqlı əlaqələrini əhatə edir.

S.V.Stepaşin “Dövlət maliyyə nəzarəti” əsərində maliyyə nəzarətinin obyektı olaraq milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və onun səmərəli istifadəsinə dair, bir tərəfdən dövlət, digər tərəfdən hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlər kimi müəyyən edir.³

A.L. Jdanov qeyd edir ki, maliyyə nəzarətinin xüsusiyyətlərindən biri, onun obyektinin pul vəsaitlərinin xərclənməsi, maliyyə resurslarının istifadə olunmasının təşkil etməsidir.

Yuxarıdakı yazılardan göründüyü kimi iqtisadçılar arasında maliyyə nəzarətinin obyektinə dair fikirlər müxtəlif formada ifadə edilmişdir. Nəticə kimi qeyd etmək olar ki, maliyyə nəzarətinin obyektı maliyyə ehtiyatları formalaşarkən və onlardan istifadə edilərkən meydana gələn pul-bölgü prosesləridir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İstehsal biznesi və xidmət sahəsindəki maliyyə münasibətləri;
- Qeyri-maddi istehsal sahəsindəki maliyyə münasibətləri;
- Hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və onlardan istifadə ilə bağlı olan maliyyə prosesləri.

³ http://unec.edu.az/application/uploads/2015/05/mitelov_ravan.pdf

Maliyyə nəzarətinin əsas elementlərindən biri onun subyektləridir. Maliyyə nəzarətinin subyektlərini təşkil edən xüsusi səlahiyyətli orqanlara aşağıdakılar aiddir:

- dövlət nəzarət orqanları;
- təsərrüfat subyektlərində, dövlət hakimiyyəti orqanlarında və yerli idarəetmə orqanlarında yaradılmış struktur bölmələri;
- qeyri-dövlət ixtisaslaşmış təşkilatlar
- hüquq normalarına uyğun öz yoxlama fəaliyyətini həyata keçirən ixtisaslı mütəxəssislər

İqtisadi cəhətdən önəmli funksiya yerinə yetirən maliyyə nəzarəti milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu vəzifələr reallaşdırılarkən meydana çıxan bir sıra prinsipial tələblərə əməl edilməlidir. Maliyyə nəzarətinin prinsiplərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Qanunçuluq prinsipi. Nəzarət bütövlüklə qanunvericilik əsasında aparılmalı olduğundan o, həyata keçirilərkən demokratik ölçülərə əməl edilməlidir. Pul vəsaitlərinin yaradılması, bölgüsü və istifadəsi maliyyə hüquq normalarıyla tənzimləndiyi üçün bu normaların tələblərinə riayət olunması mühüm məqamlardan biridir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində müəssisələrin və onların çoxsaylı variasiyalarının fəaliyyəti üçün bu prinsip olduqca əhəmiyyətlidir. Müəssisənin fəaliyyətini bu sistem daxilində məhz iqtisadi qanunlar tənzimləyir və çox vaxt onlar bu fəaliyyəti məhdudlaşdırır.
2. Aşkarlıq prinsipi. Bu prinsipə görə qanunla mühafizə olunan kommersiya sirrinin və məxfilik rejimini nəzərə almaq şərtilə maliyyə nəzarətinin nəticələri dərc edilməlidir. Özəl müəssisələrə və biznesə geniş iqtisadi və işgüzar təşəbbüs azadlığı verildiyi, dövlət nəzarətinin xeyli çətinləşdiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan cəmiyyət üçün bu, mütləq prinsip kimi fəaliyyət göstərir.
3. Müstəqillik prinsipi. Bu prinsip maliyyə nəzarətinin əsas prinsiplərindən biridir. Nəzarətçinin maliyyə, əmlak, qohum və başqa maraqların formalaşmasında

mütləq öz fikri olmalı ya da üçüncü şəxsdən hər hansı asılılığı olmamalıdır. Lima bəyannaməsində beynəlxalq Ali nəzarət orqanlarının konqresində (İNTOSAI), əsas prinsip belə formalaşmış: “Nəzarət orqanları və onların işçiləri nəzarətin müstəqilliyini pozan hər hansı bir müdaxiləyə yol verməməlidirlər.” Nəzarət orqanlarının onlara həvalə olunan vəzifələri yerinə yetirmək üçün zəruri funksional və təşkili müstəqilliyi olmalıdır və nəzarət zamanı obyektivliyi və müstəqilliyi məhdudlaşdıran hərəkətlərə yol verilməməlidir.

4. Obyektivlik prinsipi. Obyektivlik – peşəkar məsələlərə, təsirsiz fikir formalaşmasına və nəticələrinə yoxlayıcı tərəfdən tətbiq edilən nəzarət prinsipidir. Yoxlayıcılar bütün yarana bilən hallara və real faktlara obyektiv baxmalıdırlar və yol verməməlidirlər ki, kənardan obyektiv mülahizələrə və nəticələrə mənfi təsir göstərilsin. Yoxlayıcının çıxardığı nəticələr və irəli sürdüyü tövsiyələr üçün obyektiv əsas yalnız kifayət həcmdə informasiya ola bilər.
5. Məsuliyyət prinsipi. Məsuliyyət prinsipi maliyyə nəzarəti orqanlarının əməkdaşlarının öz vəzifə öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməsini nəzərdə tutur.
6. Planlılıq prinsipi. Planlılıq prinsipinə görə maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində dövlətin bütün maliyyə fəaliyyəti bütöv bir sistemin əsasında qurulur.
7. Sistemlilik prinsipi. Bu prinsip hüquqi bazanın birliyini bildirir və bu və ya digər maliyyə nəzarət tədbirlərinin vaxtaşırı keçirilməsini nəzərdə tutur.
8. Səriştəlik prinsipi. Bu prinsip keyfiyyətli nəzarətin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan dövlət maliyyə nəzarəti orqanları işçilərinin, daxili nəzarət xidmətləri və təftiş komissiyalarının üzvlərinin peşəkar bilik və təcrübəsinin məcmusudur.

1.2. Maliyyə nəzarətinin növləri, formaları və üsulları

Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi müvafiq olaraq onun təşkili, növləri, həmçinin onun keçirilməsinin forma və metodları ilə təmin olunur. Maliyyə nəzarətini müxtəlif meyarlar üzrə şərti olaraq təsnifləşdirmək olar. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlərdən asılı olaraq aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- Dövlət
- Sahədaxili
- Şirkətdaxili
- Kommersiya bankları tərəfindən nəzarət
- İctimai
- Müstəqil
- Hüquqi
- Mülki

Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Onun əsas məqsədi dövlətin pul vəsaitlərinin xərclənməsi və gəlirlərin toplanması zamanı dövlətin və cəmiyyətin maraqlarını təmin etməkdir. Dövlət maliyyə nəzarəti qanunvericilik hakimiyyəti üzə parlament tərəfindən, prezident xətti üzrə prezident tərəfindən, icra hakimiyyəti xətti üzrə hökumət tərəfindən həyata keçirilir.

Sahədaxili nəzarətini nazirlik və idarələrin nəzarət-audit şöbələri həyata keçirir. Belə ki, onlar tabeliyində olan təşkilatların, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılmasını həyata keçirirlər.

Şirkətdaxili nəzarəti (daxili, korporativ) idarə, müəssisə və maliyyə xidməti göstərən təşkilatlar həyata keçirir. Bu nəzarətin obyektə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətidir. Nəzarətin məqsədi isə təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının təmin edilməsi, gəlirlərin artırılması üçün daxili ehtiyatların aşkar edilməsi, artıq xərclərin ixtisarı, maliyyə, maddi və əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasıdır.

Təşkilat-müştəri fəaliyyətinə nəzarət kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki bu nəzarəti müəssisə və təşkilatlara xidmət edən kommersiya bankları həyata keçirir. Bu nəzarətin əsas məqsədi nağd və nağdsız hesablaşma qaydalarına əməl olunmasının təmin edilməsi, həmçinin müştərilərin kredit qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsidir.

İctimai nəzarəti qeyri-hökumət təşkilatları (həmkarlar ittifaqları, KİV və s.) həyata keçirir. Nəzarət obyektı ictimai təşkilatların vəzifələrindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, həmkarlar ittifaqları əmək haqlarının, həmçinin müxtəlif sosial müavinətlərin (müvəqqəti əlilliyə, uşaq doğulmasına görə və s.) vaxtında ödənilməsinə nəzarət edir.

Müstəqil nəzarət fərdi sahibkar kimi qeydiyyatda alınmış, auditor firmaları və ya auditorlar tərəfindən həyata keçirilir. Auditor nəzarətinin məqsədi mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün yoxlanmasıdır.

Hüquqi nəzarəti təftiş və məhkəmə-mühasibat ekspertizalar formasında hüquq-mühafizə orqanları aparır.

Mülki nəzarəti əmək haqqı, müavinət, dividend alarkən və həmçinin gəlirlərindən və əmlakından vergi tutularkən fiziki şəxslər aparırlar.

Keçirilmə vaxtına (dövrünə) görə maliyyə nəzarətinin formaları

İlkin maliyyə nəzarəti - qeyri-kommersiya və büdcə təşkilatlarının smeta və maliyyə planları, təsərrüfat subyektlərinin biznes-planlarının maliyyə bölmələri, maliyyə resurslarının balansları, məqsədli proqramlar hazırlanana, müxtəlif səviyyəli büdcələrin hazırlanması, baxılması və təsdiq edilməsinə və maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə qədər həyata keçirilən nəzarətdir.

Cari (operativ) maliyyə nəzarəti - pul əməliyyatları, gəlir və xərc smetalarının, büdcələrin icrası, təsərrüfat əməliyyatları və istehsal prosesləri zamanı həyata keçirilir. Onun vəzifəsi mühasibat uçotu və hesabatı tələblərinin, maliyyə intizamının pozulması hallarının aşkar olunması və onun qarşısının alınmasıdır.

Sonrakı maliyyə nəzarəti – hesabat dövrünün sonunda maliyyə və mühasibat hesabatlarının təhlili və təftişi yolu ilə həyata keçirilir. Onun əsas məqsədi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini, maliyyə strategiyası və siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirməkdir.

İlkin maliyyə nəzarətini həmçinin preventiv adlandırırlar (latınca Praeventus xəbərdarlıq edici deməkdir). Preventiv nəzarət yoxlaması sahə, birlik və müəssisələrin istehsalat və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ilkin nəzarət mərhələsində təşkil olunur. Maliyyə planları, təsdiq edilmiş normativlərə müvafiq vergi və digər ödənişlərin dövlət büdcəsinə mədaxil məbləğləri yoxlanılır. Dövlət nəzarət orqanları preventiv yoxlamaları dövriyyəvi həyata keçirirsə, təsərrüfat daxili nəzarət onları fasiləsiz olaraq həyata keçirir.

Təsərrüfat əməliyyatını sanksiyalaşdıraraq müəssisə rəhbəri və yaxud onun səlahiyyətləndirdiyi şəxslər təsərrüfat məqsədəuyğunluğu, normativ hüquqi və plan əsaslanması, onun icra edilməsi tapşırılmış şəxslərin təsərrüfat və maddi məsuliyyətinə və s. məsələlərə dair preventiv yoxlamalar aparır.

Maddi daşıyıcılarda əks etdirilmiş hər təsərrüfat əməliyyatı baş mühasib və yaxud onun səlahiyyətləndirdiyi şəxslər tərəfindən icrası müəssisə rəhbərliyi tərəfindən sanksiyalaşdırdıqdan sonra təkrar preventiv yoxlamaya məruz qalır. Mühasibatlıq tərəfindən nəzarət edilən yuxarıda qeyd edilən təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlaması ilə yanaşı aşağıdakı amillər də yoxlanılır:

- təsərrüfat əməliyyatının aparılmasının həqiqiliyini əks etdirən sənədlərin hüquqi əsaslanması, onun kəmiyyət və dəyər ölçüləri;
- ehtiyatların məsrəf normalarının tətbiqi;
- mal-material dəyərləri və əsas fond obyektlərinin qiymətləri;
- göstəricilərin doldurulması, dəyərlərin saxlanması təmin edilməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin mühasibat uçotu sistemində əks etdirilməsi üçün əməliyyatların məzmunu və xasiyyətini müəyyən edən sənəd rekvizitlərinin kodlaşdırılması.

Baş mühasib tərəfindən həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyətinin preventiv nəzarətinə müstəsna olaraq böyük əhəmiyyət verilir. Baş mühasib haqqında müddəada nəzərdə tutulmuşdur ki, pul vəsaitləri və mal-material dəyərlərinin alınması-verilməsi üçün əsas hesab edilən sənədlər, bundan əlavə kredit və hesabat öhdəlikləri müəsisənin rəhbəri və baş mühasibi tərəfindən imzalanır. Baş mühasibin imzası olmadan qeyd edilən sənədlər etibarsız sayılır və maddi cəhətdən məsuliyyətli şəxslərə, həmçinin bank idarələri tərəfindən qəbul olunmur. Baş mühasibə qanunvericilik və pul vəsaitləri, mal-material və digər dəyərlərin qəbul, saxlama və xərclənməsinə dair qəbul olunmuş qaydalara ziddiyyət təşkil edən təsərrüfat əməliyyatı üzrə sənədləri icraya və rəsmiləşdirməyə qəbul etməmək hüququ verilmişdir.

Preventiv yoxlamalar maliyyə nəzarətinin ən səmərəli üsuludur, çünki birlik, müəssisə, sahə, bütövlükdə iqtisadiyyatda ehtiyatların müxtəlif çatışmazlıq, həddindən artıq xərcləmələr və itkilərin baş verməsinin qarşısını almağa imkan verir.

Cari nəzarət yoxlamaları təşkilat və müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətlərinin konkret əməliyyatlarının yoxlama formasıdır. Bütün nəzarətedici orqanlar tərəfindən onların səlahiyyətlərinə daxil olan məsələlər üzrə cari yoxlamalar aparılır. Belə ki, cari araşdırmalar zamanı bank idarələri kassanın nəgd pullarının istifadəsini, gəlirlərin verilməsinin vaxtında olması və tamlığına və s. nəzarət edir. Cari araşdırma zamanı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üzrə tikintinin təşkili, tikilən obyektlərin layihə təminatına nəzarət edilir. Hesabalama Palatası, Maliyyə nazirliyi və onun orqanları tərəfindən yerlərdə dövlət büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin cari yoxlaması keçirilir. Statistik orqanlar yerlərdə birlik, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin uçotunda sənədləşmə növünün istifadəsinin cari yoxlamasını təşkil edir. Habelə idarəetmə orqanları sorğusu ilə təqdim edilmiş, lakin müvafiq qaydada təsdiq edilməmiş artıq hesabatı aşkar edir. Cari araşdırma yolu ilə aparılan idarədaxili nəzarət zamanı onların fəaliyyət məsələləri üzrə müəssisə sahibkarının tapşırığını icra etməsi yoxlanılır. Cari yoxlamalar vasitəsi ilə təsərrüfatdaxili nəzarət zamanı təsərrüfat fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinə operativ nəzarət, xüsusən də əmtəə-material dəyərlərinin saxlama şərtlərinin yoxlanması həyata keçirilir. Bundan irəli gələrək cari nəzarət yoxlamaları müərkəb metodikanın tətbiqini tələb etməyən təsərrüfat fəaliyyətinin konkret əməliyyatının operativ nəzarəti üsuludur.

Ali nəzarət orqanlarının IX Bənəlxalq təşkilatlar konqresi tərəfindən qəbul edilmiş rəhbər nəzarət prinsiplərinin Lima deklarasiyasında qeyd olunur:

1. İlkin nəzarət baş vermiş pozuntular haqqında məlumatın alınmasına qədər keçirilən inzibati və maliyyə sənədlərinin yoxlanmasından ibarətdir. Fakt üzrə

nəzarət – baş vermiş pozuntu haqqında məlumat alındıqdan sonra keçirilən yoxlamaya aid edilir.

2. Səmərəli ilkin nəzarət etibar edilmiş pul və maddi vəsaitlərin etibarlı idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsidir. O ali nəzarət orqanı və digər nəzarət orqanları tərəfindən yerinə yetirilə bilər.
3. Ali nəzarət orqanı tərəfindən keçirilən ilkin yoxlama elə üstünlüyə malikdir ki, ehtimal edilən pozuntuları onlar baş verənə qədər aradan qaldırmağa imkan verir. Lakin onun çatışmazlığı ali nəzarət orqanının işində yükləmə və qanun qarşısında məsuliyyətə dair qeyri-müyyənlikdən ibarətdir. Ali nəzarət orqanı tərəfindən keçirilən fakt üzrə yoxlama təqsirkarların məsuliyyətə cəlb edilməsinə, vurulmuş zəxərin kompensasiyasına, pozuntuların gələcəkdə qarşısının alınmasına gətirir.

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən maliyyə fəaliyyətinin məzmunundan asılı olaraq maliyyə nəzarətinin növlərini bu şəkildə də qruplaşdırmaq olar:

- a) Büdcə nəzarəti - maliyyə nəzarətinin ən əhəmiyyətli növlərindən biridir. Onun vəzifəsi büdcənin tərtib edilməsi, müzakirəsi və təsdiqi mərhələsində büdcənin gəlirlər hissəsində mövcud ehtiyatlardan tam istifadənin yoxlanılması təşkil edir. Büdcə xərcləri üzrə xərclərin hər bir növünün maliyyələşdirilməsinin məqsədəuyğunluğu yoxlanılır.
- b) Vergi nəzarəti - maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsidir. Onun əsas məqsədi vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş, büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrin vergi gəlirlərinin səfərbər edilməsidir.
- c) Kredit nəzarəti – borcların alınması, təminatın yoxlanılması zamanı həyata keçirilir.
- d) Sığorta nəzarəti - sığorta əməliyyatlarının düzgün aparılması üçün həyata keçirilir. Onun vəzifəsi rəqabət qabiliyyətli sığorta xidmətləri bazarının sabit inkişafının təmin edilməsidir.

e) Valyuta nəzarətinin məqsədi ixrac olunan mallara görə xarici valyutanın ölkəyə daxil olmasını, idxal olunan mallara görə isə xarici valyutada ödənişlərin edilməsini təmin etməkdir.

f) Gömrük nəzarətinin əsas vəzifəsi gömrük yığımlarının və rüsumlarının tam və vaxtında büdcəyə ödənilməsinə nəzarət etməkdir

Müxtəlif kriteriyalar üzrə maliyyə nəzarətinin təsnifləşdirilməsi

1. İnformasiya ilə təmin olunması növünə görə maliyyə nəzarəti	- Sənədli; - Faktiki.
2. Nəzarəti həyata keçirən şəxslərin və idarəedilən subyektin qarşılıqlı münasibətlərinin strukturu üzrə maliyyə nəzarəti	- Kənar; - Daxili; - Qarışıq.
3. Həyata keçirilmə vaxtına görə maliyyə nəzarəti	- İlkin; - Cari; - Sonrakı.
4. Nəzarətin keçirilməsi prosesində idarəedilən subyektin əməliyyatının tam tutumu üzrə maliyyə nəzarəti	- Tematik (qismən); - Kompleks (tam).
5. Təşkilinin səviyyəsindən asılı olaraq maliyyə nəzarəti	- Dövlət; - Bələdiyyə; - Regional; - Müəssisə; - Təşkilatın struktur bölməsi (sex, sahə və s.).

6. Normativ bazadan asılı olaraq maliyyə nəzarəti	- AR Konstitusiyası, konstitutsiya aktları; - İcra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları; - Təşkilatların lokal normativ aktlar.
7. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi sahəsindən asılı olaraq növləri	- Büdcə; - Vergi; - Gömrük; - Sığorta - Valyuta - Kredit

Dünya təcrübəsində maliyyə nəzarətinin 2 modeli formalaşmışdır:

- Anqlo-sakson;
- Fransız.

Anqlo Sakson modelində dövlət maliyyə nəzarəti orqanları yalnız nəzarətin müxtəlif formalarını həyata keçirir və onlar üzrə hesabat hazırlayır. Sanksiyalar haqqında məsələ isə hökumətin inzibati və ya məhkəmə orqanlarının səlahiyyətində idi.

Fransız modelində isə maliyyə pozuntuları, zərərin ödənilməsində şəxslərin təqsirinin müəyyən edilməsindən ötrü bəzi məhkəmə funksiyalarının ayrı-ayrı nəzarət orqanlarına verilməsi imkanlarını həyata keçirirdi.

Maliyyə nəzarətinin praktiki olaraq reallaşdırılması müəyyən metodlardan istifadə etməklə həyata keçirilir. Maliyyə nəzarəti metodları müvafiq nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsinin əsaslandırılmış, konkret üsul və vasitələrini özündə birləşdirir. Maliyyə nəzarəti metodlarının böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki nəzarətin effektivliyi və son nəticəsinin səmərəliliyi nəzarət subyektlərinin seçdiyi düzgün üsul və vasitələrdən asılıdır.

A.L.Apel, E.Y.Qraçeva, N.İ.Ximiçeva, S.O.Şoxin kimi iqtisadçılar maliyyə nəzarətinin metodları kimi nəzarətin həyata keçirilmə üsulları və qaydalarını qeyd edirlər.

V.V.Bursevin fikrincə maliyyə nəzarətinin metodları nəzarətin məqsədlərinə nail olunma yolları və ya qaydalarını nəzərdə tutur.

Maliyyə nəzarətinin aşağıdakı metodlarını qeyd etmək olar:

- Müşahidə;
- Müayinə;
- Təhlil;
- Yoxlama;
- Maliyyə-iqtisadi ekspertiza;
- Təftiş.

Müşahidə metodu özündə nəzarət olunan obyektin fəaliyyəti ilə tanışlığı, kompleks, mürəkkəb üsullardan istifadə etmədən informasiyanın əldə olunması və qiymətləndirilməsini birləşdirir.

Müayinə ilkin maliyyə nəzarətinin əsas metodlarından biridir. Bel ki, o, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinin tədqiqinə yönəlmişdir. Müayinə metodu faktların operativ aşkarlanması, maliyyə intizamına əməl olunması, nəzarət olunan obyektin daha dərin və hərtərəfli yoxlanmasının məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilir. Bu metodun əsas məqsədi ümumi maliyyə-

təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, onun nöqsanlarının aşkar edilməsidir. Bu məqsədə aşağıdakı məsələlərin həlli yolu ilə nail olunur:

- Maliyyə sənədlərinin araşdırılması (monitorinqi);
- Yoxlanılan obyektin maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsi;
- Büdcə vəsaitlərinin düzgün icrası sahəsində normativ aktlara riayət olunmasının yoxlanılması;
- Dövlət (bələdiyyə) və digər xərclərin məqsədli təyinatı və əsaslandırılması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Təhlil maliyyə sənədlərinin düzgünlüyünün yoxlanmasında riyazi-analitik üsullardan istifadə etməklə xüsusi metodu kimi çıxış edir. Bir qayda olaraq maliyyə təhlilinin obyektı mühasibat hesabatları və balanslar təşkil edir. Onun əsas vəzifəsi vergi bazasının uçot və hesabatda tam və vaxtında əks etdirilməsinin aşkarlanmasıdır. Maliyyə nəzarətinin bu metodu təsərrüfat subyektlərinin büdcəyə və büdcədən kənar fondlara (vergi orqanları, büdcədən kənar fondlar və s.) ödənişlər üzrə hesablaşmalar aparan maliyyə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Yoxlanılan obyektin maliyyə fəaliyyətinin təhlili nəticəsində vergilərin qalıq hissəsi ödənilir və vergi bazası dəqiqləşdirilir. Bu da öz növbəsində dövlət və ya bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərinin artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Yoxlama maliyyə nəzarətinin əsas metodlarından biri kimi özündə maliyyə qanunvericiliyinin pozulmasının aşkar edilməsi məqsədilə müəyyən məsələlərin tədqiqini nəzərdə tutur. Nəzarət orqanı yoxlamalar həyata keçirilməsi zamanı maksimal sayda sənədli informasiya mənbələri cəlb etməklə obyektin maliyyə fəaliyyətini təhlil edir. İstənilən maliyyə əməliyyatları yoxlamanın obyektı ola bilər. Yoxlama keçirmək hüququna malik olan maliyyə nəzarəti agentləri, praktiki olaraq bütün orqanlar yoxlamanın subyektı ola bilərlər. Bunlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

- Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar fondların gəlir və xərc maddələrinin vaxtında icrasına nəzarət edir;

- Mərkəzi Bank bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə nəzarət edir, kredit təşkilatlarının kassasında olan pul vəsaitləri, valyuta və digər qiymətlilərin inventarizasiyasını aparır.

Müxtəlif aspektlərdən asılı olaraq yoxlamanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- Kompleks;
- Tematik;
- Sənədli;
- Kameral;
- Səyyar;
- Qarışıq.

Yoxlamalar başa çatdıqdan sonra aşkar olunmuş pozuntular barədə akt (yoxlama aktı) tərtib olunur və ya (pozuntu olmadığı halda) yoxlayan tərəfindən yazılı rəy verilir. Yoxlama aktında bütün aşkar edilmiş nöqsanlar əks olunur.

Mütəxəssislər tərəfindən yoxlanılan dövr ərzində yoxlanılan subyektin maliyyə fəaliyyətinin və maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyini və məqsədəuyğunluğunu, maliyyə vəsaitlərinin həqiqi həcmi müəyyənləşdirmək məqsədilə maliyyə-iqtisadi ekspertiza aparılır. Maliyyə nəzarətinin bu metodu çətindir və vaxt tələb edir. Amma həm nəzarət orqanı, həm də nəzarət edilən müəssisə üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Hər hansı bir subyektin maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi ekspertizasının keçirilməsi zamanı müəssisənin biznes planı, dövrü və illik hesabatları, inkişaf plan-proqnozları təhlil edilir və bunun əsasında yoxlanılan subyektin maliyyə fəaliyyətinin əsas iqtisadi göstəricilər araşdırılır.

Maliyyə nəzarətinin ən mühüm metodu təftişdir. Təftiş - müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin, sahibkarların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsi istiqamətində kompleks yoxlanılımadır. Başqa sözlə desək, təftiş - maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qanunçuluq, şəffaflıq və məqsədyönlülük prinsipləri əsasında qurulmasında əmin olmaq

məqsədi ilə müəssisə, idarə və təşkilatlarda aparılan dərin və hərtərəfli, tam yoxlamadır. Təftişin məqsədi nəzarət obyektinin maliyyə-təsərrüfat vəziyyəti barədə tam və dürüst məlumatın əldə edilməsindən və nəzarət obyektinin fəaliyyətində maliyyə və təsərrüfat nöqsanlarının, təsərrüfatsızlığın, dövlət vəsaitinin təyinatından kənarlaşdırılması və mənimsənilməsi hallarının aşkar edilməsindən, nöqsanlara yol verilməsinə səbəb olan şəraiti və dövlətə vurulmuş zərərin miqyasını müəyyən etməkdən, zərərin təqsirkar şəxslər tərəfindən bərpası və gələcəkdə belə nöqsanlara yol verilməməsi məqsədilə müvafiq tədbirlər görməkdən ibarətdir. Təftiş maliyyə əməliyyatlarının məqsədəuyğunluğu, düzgünlüyünü və qanuniliyini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə həyata keçirilir və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin aşağıdakı sahələri yoxlanılır:

- Maliyyə intizamına riayət olunması;
- Dövlət pul vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi;
- Maddi və pul ehtiyatlarının qorunması;
- Mühasibat uçotunun aparılmasının və hesabatların tərtib edilməsinin düzgünlüyü.

Təftişin yoxlama obyektinə görə aşağıdakı növləri vardır:

- a) sənədli təftiş;
- b) faktiki təftiş;
- c) qismən təftiş;
- d) tam təftiş.

Sənədli təftiş maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən maliyyə sənədlərinin - hesabatlar, ödəmə sənədləri, order və çeklər, lisenziya və balansların və s. yoxlanılması ilə həyata keçirilir. Sənədli təftiş zamanı nağd pul vəsaitlərini yoxlamadan, elə sənədlər əsasında nöqsanları aşkar etmək olar.

Faktiki təftiş həm sənədlərin və həm də maddi sərvətlərin yoxlanılmasıdır. Lakin burada bir şeyə diqqət yetirmək lazımdır ki, adından göründüyü kimi bu təftiş faktın

təftiş edilməsidir. Belə faktlar hər hansı bir məlumat əsasında və ya qanunvericilikdən irəli gələ bilər. Məsələn, əgər hər hansı bir şahədə pozğunluq haqqında məlumat varsa, göstərilən fakt yoxlanılır. Yaxud da, məsələn, qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə görə, hər hansı bir verginin ödənilməsini yoxlamaq üçün vergi orqanları faktiki təftiş apararaq, həmin verginin köçürülməsinə əmin olurlar. Təcrübədə faktiki təftişə kameral təftiş də deyilir.

Tam təftiş müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrinin yoxlanılmasıdır (yəni, gəlirlərin, xərclərin planlaşdırılması, malların satışı və s. sahələri). Tam təftiş, habelə, müəyyən dövr ərzində, məsələn, bir il və ya iki il müddətində həyata keçirilən bütöv fəaliyyətin yoxlanılmasıdır. Qismən təftiş aparılarkən nəzarətin diqqəti maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsinə yönəlir. Məsələn, idarənin vergi sahəsində, yaxud ezamiyyət xərcləri və s. sahələri ayrı-ayrılıqda hər bir yoxlamanın obyektinə çevrilir. Qismən təftişə "seçmə təftiş" də deyilir. Seçmə təftiş aparılarkən, təftiş sənədlərində təftiş növünün adı xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Ədəbiyyatlarda bir sıra başqa təftiş növləri də ayırd edilir. Təşkilati əlamətinə görə təftiş aşağıdakı şəkildə də təsnifləşdirmək olar:

- 1) tematik təftiş;
- 2) kompleks təftiş;
- 3) planlı təftiş;
- 4) plandankənar təftiş.

Tematik təftiş müəssisə və təşkilatların işinin müəyyən sahəsinin düzgünlüyünü yoxlamaq məqsədi güdür.

Kompleks təftiş müxtəlif profili mütəxəssislərin iştirak etməsi ilə aparılan təftişdir. Bu maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün elementlərinin - istehsal və maliyyə elementlərinin qarşılıqlı əlaqəli surətdə yoxlanılmasıdır.

Planlı təftiş və plandankənar təftişlər təftişin təyin olunması üsuluna görə növləridir.

Planlı təftiş təftiş təyin edən orqanın qəbul etdiyi planlar əsasında aparılır. Məsələn, xüsusi təftiş qrafiki tərtib olunur və təsdiq olunur. Burada ilin bütün aylarında hansı təşkilatlarda təftiş aparılacağı təsdiq olunur. Lakin müəyyən orqanların, məsələn, istintaq orqanlarının tələbi ilə plandan kənara çıxaraq, təcili sürətdə təftiş aparılır (hətta planlı təftiş aparılıbsa da, yenə də əlavə təftiş mütləq aparılmalıdır).

Təftiş aparılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

1. “Seçmə” üsul. Bu üsulla nəzarət obyektinin hər hansı bir sahəsinin seçilən müəyyən dövrü yoxlanılır. Əgər ciddi qanun pozuntusu aşkar olunarsa, həmin sahə təftiş üçün müəyyən olunmuş bütün dövrü əhatə etməklə başdan-başa yoxlanılır;
2. “Başdan-başa” üsulu. Bu üsulla nəzarət obyektini bank hesablarındakı, kassasındakı pul vəsaitlərinin hərəkəti, əmək haqqlarının hesablanması, həmçinin ödənilməsi, material qiymətlərinin, əsas fondların, azqiymətli, tezköhnələn əşyaların hərəkəti yoxlanılır.

Nəzarət obyektində onun fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən və işin həcmindən asılı olaraq tətbiq ediləcək üsul nəzarətçilər tərəfindən yerində müəyyən edilir. “Seçmə” üsulu ilə aparılan yoxlamalar zamanı nəzarətçilər tərəfindən sahənin, dövrün və əməliyyatların seçilməsi əsaslandırılmalı və bu barədə yekun sənədlərində müvafiq qeydlər edilməlidir.

Bir qayda olaraq, təftiş qabaqcadan tərtib olunmuş proqram əsasında aparılır. Proqramda təftişin obyektı və ya obyektləri, qoyulan məqsədlər və onların həyata keçirilməsi müddəti qeyd olunur.

Təftişin nəticələri xüsusi maliyyə aktı - təftiş aktında əks etdirilir. Akt müvafiq şəxslər: təftişçi və ya təftiş qrupu, təşkilat rəhbəri və onun baş mühasibi tərəfindən imzalanır. Məhz aktın əsasında təftiş orqanı aşkar olunmuş nöqsanlara görə müəyyən təsir tədbirləri həyata keçirir. Akt bu zaman hüquqi əsas kimi çıxış edir və onun böyük

hüquqi əhəmiyyəti vardır. Nöqsanlara yol vermiş təqsirli şəxslər isə məhz aktın əsasında məsuliyyətə cəlb olunur. Akt habelə nöqsanları aradan qaldırmaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi üçün də hüquqi əsasdır.

1.3. Maliyyə nəzarəti sistemində audit nəzarətinin əhəmiyyəti

Bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi, yeni vergi sisteminin, maliyyə bazarının formalaşdığı, müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin yarandığı, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndiyi bir şəraitdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsinə və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə etibarlılığına qarşı tələblərini kəskin artırdı. Bu da audit sisteminin yaradılması zərurətini yaratdı. Bazar iqtisadi münasibətlərinin inkişaf etdiyi bir şəraitdə maliyyə nəzarəti sistemində audit nəzarətinin təşkili və inkişafının çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Britaniya Audit Praktikasi Komitəsinin 1989-cu ildə verdiyi tərifə görə, audit “qüvvədə olan müvafiq qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş bütün qaydaların tələblərinə əməl olunmaqla, müəssisənin, təşkilatın mühasibat hesabatı barədə peşəkar fikir ifadə etmək məqsədi ilə müvafiq hesabatın xüsusi olaraq təyin edilmiş auditor tərəfindən müstəqil şəkildə öyrənilməsi deməkdir.”¹

Amerika Mühasibat İş Assosiasiyasının auditin əsas prinsipləri üzrə komitəsi auditə belə bir tərif vermişdir. “Audit dedikdə, iqtisadi hərəkətlər və hadisələr barədə obyektiv, dolğun məlumatlar alınmasının və onların qiymətləndirilməsinin, həmçinin onların müəyyən meyarla uyğunluğu səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin və nəticələrin müvafiq istifadəçilərə verilməsinin sistemli prosesi başa düşülür.” Amerika mütəxəssislərinin qeyd etdikləri kimi audit iqtisadi obyektin fəaliyyətinə və vəziyyətinə dair faktların və informasiyanın toplanmasından və həmçinin qiymətləndirilməsindən ibarət olan və müəyyən edilmiş meyarlara görə həmin fəaliyyətə keyfiyyət cəhətdən rəy verəcək səlahiyyətli müstəqil şəxs tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət növüdür. Deməli, audit dedikdə, maliyyə hesabatının müstəqil yoxlanması və bu barədə fikir ifadə olunması başa düşülür.⁴

⁴ <https://az.wikipedia.org/wiki/Audit>

Təsərrüfatdaxili və ictimai nəzarətlə yanaşı audit nəzarəti də maliyyə nəzarətinin qeyri-dövlət növlərinə aiddir.

Audit nəzarəti müəssisələrin ödəmə-hesablaşma sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin və digər maliyyə sənədlərinin, yoxlanan iqtisadi subyektin maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının qüvvədə olan normativ aktlara uyğunluğunun, mühasibat və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün müstəqil yoxlamasıdır. Auditor yoxlamalarının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- a) Qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq mühasibat uçotunun aparılmasının düzgünlüyünü müəyyən etmək;
- b) Maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü müəyyən etmək və onun yoxlanan təşkilatın maliyyə vəziyyətini nə dərəcədə adekvat əks etdirdiyini müəyyənləşdirmək;
- c) Həyata keçirilən maliyyə əməliyyatlarının qanuniliyini yoxlamaq;
- d) Vergi bəyannamələrinin tərtib edilməsinin düzgünlüyünü yoxlamaq.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin hamısında auditor xidmətləri fəaliyyət göstərir. Bu xidmət sahəsinin ən mühüm işgörmə amili müvafiq hüquqi bazanın olmasıdır. Auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas hüquqi sənəd bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş auditor xidməti haqqında qanundur. Bu direktiv sənəd auditor xidmətinin təşkilinin və gerçəkləşdirilməsinin hüququ əsaslarını, auditorların funksiyalarını, hüquq və vəzifələrini müəyyən edir, mülkiyyətçilərin əmlak hüquqlarını qorumalı olan müstəqil maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Auditor xidməti ilə bağlı münasibətlər auditor xidmətləri haqqında qanunla, habelə ayrı-ayrı ölkələrin digər qanunvericilik aktları ilə, beynəlxalq müqavilə və sazişlərlə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyəti 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının "Auditor xidməti haqqında" Qanunu ilə tənzim olunur.

Auditor nəzarəti keçirilərkən təsərrüfat subyekti yoxlayıcı qismində daha peşəkar, müstəqil və təcrübəli mütəxəssis seçmək imkanına malikdir. Digər tərəfdən dövlət

aparılan yoxlamanın əsaslı və qanunauyğun olmasına əmin olur və buna də heç bir büdcə vəsaiti sərf etmədən nail olur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, audit maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən dövlət yoxlanılmasını əvəz edə bilmir. Onların hər birinin öz yeri və əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan audit yoxlaması, "Auditor xidməti haqqında" Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən, iki formada həyata keçirilir:

- məcburi audit;
- könüllü audit.

Məcburi audit qanunvericiliyə görə, öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməli olan təsərrüfat subyektləri üçün qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallarda və müvafiq dövlət orqanlarının qərarı ilə aparılır. Məcburi audit yoxlaması qanuna uyğun olaraq aparılır. Belə ki, bütün banklar, kredit təşkilatları, sığorta şirkətləri, birjalar, büdcədən kənar fondlar, eləcə də kommersiya təşkilatları, səhmdar cəmiyyət formasında, birgə fəaliyyət göstərən və nizamnamə kapitalında xarici investorların payı olan müəssisələr məcburi auditor yoxlaması hər il keçirilməlidir.

Könüllü audit isə təsərrüfat subyektinin öz təşəbbüsü ilə aparılan auditdir. Qərbi ölkələrində könüllü audit yoxlamalarının keçirilməsi geniş vüsət almışdır. Çünki müəssisələr, firmalar üçün verilən müsbət audit rəyi onun nüfuzunu, rəqabət qabiliyyətini artırır.

Yoxlamaları aparan subyektdən asılı olaraq auditin aşağıdakı 2 növü vardır.

1. daxili;
2. xarici.

Daxili audit müəssisə və təşkilatların daxili nəzarət xidməti tərəfindən həyata keçirilir. Daxili audit təsərrüfat subyektlərinin resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasına, idarəetmə qərarlarının effektivliyinin artırılmasına yönəlib. Daxili audit xidmətlərinin konkret vəzifələri müəssisə rəhbərliyinin tələblərindən asılı olaraq

müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində daxili audit anlayışına aşağıdakı kimi açıqlama verilir:

Daxili audit - təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla təsərrüfat subyektinə öz məqsədlərinə nail olmaqda köməklik edən obyektiv, təminatverici və məsləhətverici fəaliyyətdir.

Daxili audit xidməti təsərrüfat subyektində daxili audit fəaliyyətini həyata keçirən struktur bölmədir. Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Standartlarına əsasən daxili audit xidməti öz fəaliyyətində aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmalıdır:

- maliyyə hesabatının etibarlılığı və bütövlüyü;
- əməliyyatların effektivliyi və səmərəliliyi;
- aktivlərin qorunması;
- qanunvericiliyə və cəmiyyətin daxili qaydalarına və prosedurlarına riayət olunması.

"Daxili audit haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən daxili audit xidmətinin vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

1. təsərrüfat subyektində müntəzəm və səmərəli fəaliyyətin təmin edilməsi, məqsədlərə nail olmaq üçün risklərin idarə edilməsi, istənilən dəyişikliyə qısa müddət ərzində münasibət bildirilməsi məqsədi ilə yaradılan daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyini və adekvatlığını müəyyən etmək;
2. mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və etibarlılığını yoxlamaq;
3. təsərrüfat subyektinin xərclərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək;

4. təsərrüfat subyektinin, ona tabe olan müəssisə və təşkilatların (onun törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərinin) struktur bölmələrinin fəaliyyətinin normativ hüquqi aktlara və təsdiq edilmiş fəaliyyət planına uyğunluğunu yoxlamaq;

5. ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi, düzgünlüyü, onlardan istifadəyə nəzarəti və zərərdən mühafizə olunmanın yetərliliyini qiymətləndirmək.

Xarici audit müstəqil maliyyə nəzarətidir. Xarici audit müvafiq attestasiyadan keçmiş və lisenziya almış audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi hüququ olan fiziki şəxslər və ya auditor təşkilatları həyata keçirir. Xarici audit təsərrüfat subyektinin mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatının düzgünlüyünü obyektiv qiymətləndirmək məqsədilə auditor firmaları və sərbəst auditorlar tərəfindən müqavilə əsasında aparılır. Sərbəst auditorun sərbəstliyi həm qanunvericilik, həm də etik normalarla müəyyənləşdirilir.

Xarici audit müəssisənin fəaliyyəti və gələcək planları haqqında müəssisə rəhbərinin təqdim etdiyi müstəqil nəzarət formasıdır. Onun təşkil olunmasında əsas məqsəd mülkiyyətçinin, səhmdarların, kreditorların və ümumilikdə götürüldükdə cəmiyyətin rifahı naminə ictimai və xüsusi bölməyə mənsub olan iqtisadi subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında verilmiş hesabatların doğru və düzgünlüyü barədə obyektiv və əsaslandırılmış informasiyalar əldə etməkdən ibarətdir. Bu cür informasiyalar nəinki kollektiv mülkiyyətçilər, eyni zamanda dövlət üçün və xüsusilə də vergi orqanları üçün son dərəcə vacibdir.

Xarici auditor vasitəsilə sistemlər təhlil edilərkən iqtisadi subyektdə daxili nəzarətin səviyyəsi və onun auditin vəzifələri üçün nə dərəcədə faydalı və yararlı olmasına da müvafiq qiymət verilir.

Auditor yoxlamalarının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Mühasibat və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün yoxlanması;
- Təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinin ekspertizası;

- Müəssisənin maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin artımı üzrə tövsiyələrin hazırlaması.

Audit yoxlamalarının nəticələri auditor rəyi şəklində rəsmiləşdirilir. Auditor rəyi audit aparılan müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, əməliyyatlarının qanuniliyinə, illik mühasibat hesabatları maddələrinin doğruluğuna, mühasibat uçotunun ümumi vəziyyətinə verdiyi qiyməti əks etdirən hüquqi əhəmiyyəti olan rəsmi sənəddir. Auditor rəyi aşağıdakı kimi ola bilər:

1. **Müsbət.** Bu rəy o halda verilir ki, yoxlanılmış təşkilatda mühasibat uçotu qaydalara uyğun aparılır və maliyyə hesabatı təşkilatın həqiqi maliyyə vəziyyətini əks etdirir;
2. **Şərti müsbət rəy (Qeydlərlə).** Bu halda auditorlar ümumən müsbət rəy verirlər amma mühasibat uçotu və maliyyə hesabatında ayrı-ayrı nöqsanları qeyd edirlər. Həmçinin həmin nöqsanların aradan qaldırılması üzrə təkliflər verirlər.
3. **Mənfi.** Bu rəy yoxlanılan təşkilatda mühasibat uçotu qaydaya uyğun aparılmayanda, maliyyə hesabatı isə etibarsız olanda verilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, auditor təşkilatlarının və müstəqil auditorların aşağıdakı hüquqları var:

- auditor xidməti haqqında qanuna və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq auditin forma və metodlarını sərbəst müəyyən etmək;
- sifarişçinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən bütün (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə olan) sənədlərlə tanış olub, onları yoxlanışa cəlb etmək; pul vəsaitinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin olub-olmamasını yoxlamaq, habelə digər zəruri məlumatlar almaq;
- sifarişçi təşkilatın rəhbərliyindən və əməkdaşlarından yazılı izahat almaq;
- səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişi ilə auditor işinin icrası gedişində aşkar edilən qanun pozuntuları və qüsurlar haqqında sifarişçi qarşısında məsələ qaldırmaq;

- başqa auditorları da audit keçirilməsində müqavilə əsasında iştiraka cəlb etmək;
- yoxlanılan təsərrüfat subyekti yoxlanış üçün zəruri olan sənədləri vermədikdə auditin keçirilməsindən imtina etmək.

Bu hüquqlardan istifadə etməklə yanaşı, auditorlar aşağıdakıları etməyə borcludurlar:

- a) auditor yoxlanışının keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə sözsüz əməl etmək;
- b) sifarişçinin mühasibat uçotunu və hesabatını, onların dürüstlü- yünü mövcud qanunlara və normativ aktlara uyğun şəkildə yoxlamaq;
- c) mühasibat uçotunun aparılmasında və hesabatların tərtibində aş- kar edilmiş bütün qanun pozuntuları və qüsurlar barədə sifarişçi təşkilatın rəhbərliyinə məlumat vermək;
- d) sifarişçinin tələbi ilə keçirilən audit zamanı alınmış informasiyanı (məhkəmə orqanlarının tələbi istisna olmaqla) gizli saxlamaq, yəni kommersiya sirrini açmamaq;
- e) yoxlanış zamanı alınmış, yaxud tələb edilmiş sənədlərin qorunmasını təmin etmək.

Auditor fəaliyyətinin mərkəzi orqanı Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasıdır. Auditorlar palatasının verdiyi məlumatlara görə, 2015-ci il ərzində 39 sərbəst auditorun, 56 auditor təşkilatının (o cümlədən 4 xarici auditor təşkilatının filialı və nümayəndəliyi) və 18 xarici investisiyalı auditor təşkilatı) auditor fəaliyyətini həyata keçirmək hüququ olmuşdur.

39 sərbəst auditor və 56 auditor təşkilatı tərəfindən Auditorlar Palatasına öz fəaliyyətlərinə dair hesabatlar təqdim edilmişdir. Təqdim edilmiş hesabatlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, hesabat dövründə təsərrüfat subyektləri ilə 49 106 089,0 manat məbləğində 3094 müqavilə bağlanmışdır. Bağlanmış müqavilələrin xüsusi çəkisi xarici auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəlikləri üzrə sayına görə 21,0% və məbləğinə görə 66,1%, xarici investisiyalı auditor təşkilatları üzrə sayına görə 16,1% və məbləğinə görə 23,9%, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 34,4% və

məbləğinə görə 6,6%, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 28,5% və məbləğinə görə 3,4% təşkil etmişdir. 2014-cü il ilə müqayisədə 2015-ci ildə bağlanmış müqavilələrin sayı 3487-dən 3094-ə qədər, yəni 393 ədəd və ya 11,3% azalmış, məbləği isə 46 698 157,5 manatdan 49 106 089,0 manata qədər, yəni 2 407 931,5 manat və ya 5,2% artmışdır.

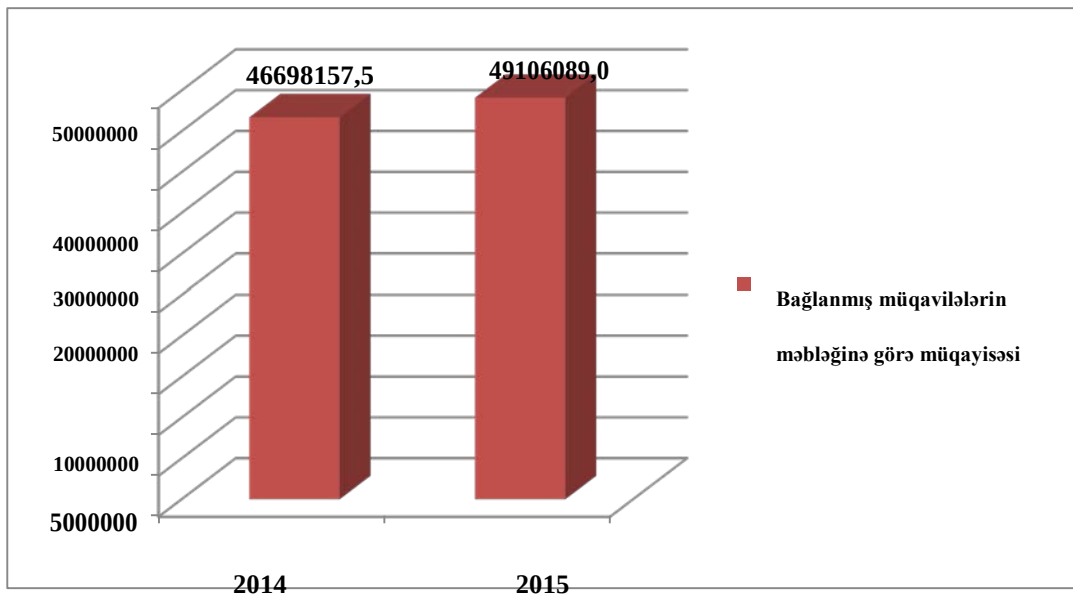

Diagram 1.

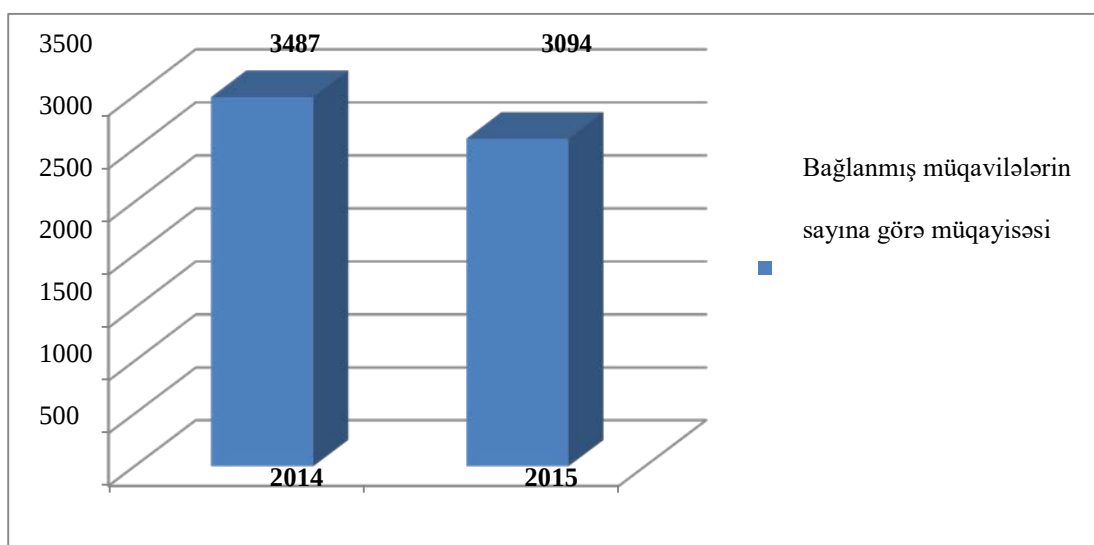

Diagram 2.

II FƏSİL. Azərbaycanca maliyyə nəzarətinin təkamülü və mövcud durumu

2.1. Azərbaycanca maliyyə nəzarətinin yaranması və inkişafı mərhələləri

Azərbaycanda müstəqil dövlət kimi maliyyə nəzarətinin inkişafı ötən əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir. Belə ki, 70 ilə yaxın bir müddətdə SSRİ-i tərkibində olan ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi maliyyə sferası da ümumdövlət sisteminə uyğun təşkil olunurdu. Planlı iqtisadiyyat şəraitində maliyyə nəzarəti də dövlət tərəfindən aparılırdı. Müstəqil nəzarət anlayışı yox idi. Bütün nəzarətedici hakimiyyət və səlahiyyət dövlətin, mərkəzin əlində cəmləşmişdi.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində müstəqillik əldə edən dövlətimizdə bütün sahələrdə olduğu kimi maliyyə sferasında da ciddi islahatlara ehtiyac var idi. İqtisadi vəziyyətin və həmçinin dövlət idarəetmə prinsiplərinin dəyişməsinin dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yenidən qurulmasına və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaratmışdı. Bazar münasibətlərinə uyğun müvafiq dövlət nəzarəti mexanizminin yaradılması, tətbiq edilməsi mühüm əhəmiyyəti olan məqamlardan biri idi. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində həyata keçirilən çox mühüm və vacib addımlardan biri bu sahədə qayda-qanunun bərpa edilməsi, nəzarət funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanlarının funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi, həmçinin özbaşınalığın və əsassız yoxlamaların qarşısının alınması olmuşdur. XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan idarə, müəssisə, təşkilatlarda əsassız həyata keçirilən yoxlamaların sayının artması, dövlət nəzarətini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxsləri tərəfindən bir çox məqamlarda qeyri-qanuni hərəkətlərə yol verilməsi kimi amillər ümumilikdə respublikanın iqtisadi böhrandan çıxmasında çox böyük maneələr yaradırdı. Həmçinin mövcud problemlərdən biri SSRİ dövründən qalan maliyyə nəzartı müasir standartlara, tələblərə cavab vermirdi. Bu da öz növbəsində respublikada yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması və inkişafında mülkiyyət formasından və təşkilati-hüquqi tabeliyindən asılı

olmayaraq istehsal, xidmət və maliyyə–kredit fəaliyyətində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydalarının dəyişdirilməsini, yeni müasir tələblərə cavab verən qanunvericiliklə tənzimlənməsini tələb edirdi. Bu qeyd edilən məqamların həlli üçün iqtisadi münasibətlərin səviyyəsinə uyğun dövlət nəzarəti mexanizmini tətbiq etmək, bazar münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir göstərəcək halların qarşısını almaq, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərini qorumaq məqsədi ilə prezident tərəfindən imzalanan 1996-cı il 17 iyun tarixli “İstehsal, xidmət, maliyyə–kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” fərman müvafiq sahədə son dərəcədə əsaslı müsbət dəyişikliklərlə nəticələndi. Bu fərmana uyğun olaraq istehsal, xidmət və maliyyə–kredit fəaliyyətində əsassız yoxlamalar qadağan olundu, bu sahədə aparılan yoxlamalar üçün müvafiq qaydalar hazırlandı. Həmçinin yoxlama və nəzarət xidmətlərinin yenidən qurulması və aparılması üzrə hesabatlılıq forması müəyyənləşdirildi. Bundan əlavə yoxlamaların ümumilikdə qəbul edilmiş prinsiplər əsasında qurulmasını təmin edən qanunvericiliyin formalaşdırılması barədə konkret tapşırıqlar verildi. Bu fərmanın icrası nəticəsində xeyli irəliləyişlər əldə edildi. Belə ki, dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində bir–birini təkrarlayan, paralel və lüzumsuz yoxlamaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Həmin dövr üçün bazar iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərən çoxlu sayda mənfi halların qarşısı alındı. vətəndaşların, həmçinin hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərinin qorunması məqsədi ilə mühüm tədbirlər həyata keçirildi.

Ötən əsrin 90-cı illərinin sonları Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrü olduğundan dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən yoxlama və nəzarət mexanizmi real tələblərə uyğun təkmilləşdirilmə prosesi başa çatmamışdı. Buna görə də müasir tələblərə uyğun adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsinə böyük tələbat var idi. Dünya təcrübəsində vəsaitlərin məqsədli və effektiv istifadə edilməsi sahəsində ali dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının müstəsna rol oynamasını nəzərə alaraq icra hakimiyyəti orqanlarından asılı olmayan və qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən orqana hesabat verən xüsusi bir

qurumun yaradılması vacib idi. Bunun məqsədi müasir dövrün tələblərinə cavab verən dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması və gücləndirilməsi idi. Burada digər məqsəd həm daxili, həm də kənar maliyyə nəzarətinin imkanlarından maksimum faydalanmaqla güclü dövlət nəzarət sisteminin formalaşmasına nail olmaq idi. Daxili dedikdə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən, xarici dedikdə cəmiyyət qarşısında öz səlahiyyətlərinin səmərəli yerinə yetirilməsi üçün ali audit qurumu tərəfindən həyata keçirilən nəzarət nəzərdə tutulur.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onun üçün yeni məzmun müəyyən edir. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanları aşağıdakılar təşkil edirlər:

- Azərbaycan Respublikasının hesablama Palatası;
- Prezidentin İcra Aparatının Dövlət Nəzarəti şöbəsi;
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikası Vergilər nazirliyi;
- Dövlət Gömrük Komitəsi;
- Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı;
- Auditorlar palatası

Səlahiyyətləri 1999–cu ildə qüvvəyə minmiş “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyənləşdirilən Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası fəaliyyətə başlamışdır. Praktiki olaraq ölkəmizdə kənar dövlət maliyyə nəzarəti institutunun əsası qoyulmuşdur. Respublikada səmərəli maliyyə nəzarəti sisteminin təşəkkül tapması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Hesablama Palatasının səlahiyyət dairəsi - dövlət mülkiyyətinə və dövlət pul vəsaitlərinə nəzarət etməkdir. İcra hakimiyyəti orqanları tərəfindən maliyyə nəzarəti sistemində əsas yer Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasına məxsusdur. Bütün hüquqi şəxslərə - Dövlət orqanları və müəssisələri, o cümlədən

dövlət büdcədənəknar fondları, yerli özünüidarəetmə orqanları, kommersiya bankları, sığorta şirkətləri, eləcə də digər kommersiya firmaları və qeyri-dövlət kommersiya təşkilatlarına nəzarət edilir. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının vəzifəli şəxsləri qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulub:

- Büdcə və büdcədənəknar fondların icrasına nəzarətin təşkili. Bilavasitə büdcə və büdcədənəknar fondlardan ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə sərf olunmasına nəzarəti nəzərdə tutur.
- Büdcə prosesinin tənzimlənməsi və aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması üzrə təkliflərin hazırlanması. Ötən illər üzrə aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması və növbəti illərdə müvafiq neqativ halların baş verməməsi üçün tədbirlərin görülməsini əhatə edir.
- Dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyinin və effektivliyinin qiymətləndirilməsi. Büdcədən ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə sərfiyyatını, sərf edilmiş vəsaitlərin likvidlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.
- Büdcə və büdcədənəknar fondların layihəsinin əsaslılığının müəyyən edilməsi.
- Maliyyə ekspertizası, maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq qərarların qəbul edilməsi. Maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən aktual məsələlərdən biridir. Bu həm mikro səviyyədə, yəni, müəssisə səviyyəsində, həm də makro səviyyədə əhəmiyyətli hal kimi ön plana çıxır. Ona görə də Hesablama Palatasının vəzifəli şəxsləri qarşısında əsas vəzifə kimi qoyulmuşdur.
- Bank hesablarına büdcə vəsaitlərinin daxil olmasının və hərəkətinin yoxlanılması. Müvafiq bank hesablarına vəsaitlərin daxil olmasının və hərəkətinin yoxlanılması və yoxlanılmanın nəticələri əsasında müvafiq qərarların verilməsi, tədbirlərin görülməsi vacib bir məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur.

- Büdcənin icrasının gedişi haqqında məlumatlar mütəmadi Milli Məclisə təqdim edilməsi. Müvafiq hesabat ili üçün dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin istifadəsinin vəziyyəti haqqında Milli Məclisə təqdim edilən informasiyaları nəzərdə tutur. Burada vəsaitlərin həm zaman, həm də təyinatı üzrə istifadəsi öz əksini tapır.
- Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsindən, satışı və idarə edilməsindən dövlət büdcəsinə daxil olan pul vəsaitlərinə nəzarət.

Hesablama Palatası dövlət büdcə-maliyyə nəzarəti orqanıdır və həmçinin Milli Məclisə hesabat verir. Hesablama Palatasının “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən olunmuş əsas funksiyaları vardır. Həmin funksiyaları nəzərdən keçirib şərh edək.

Hesablama Palatasının əsas funksiyalarından biri dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin layihələrinə rəy verməkdir. Belə ki, Hesablama Palatası dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin gəlir və xərc maddələrinin həcmi, strukturu və təyinatı üzrə vaxtında icrasına nəzarəti həyata keçirir. Həmçinin o, dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabat və müvafiq qanun layihələrinə də rəy verir. Hesablama Palatası dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmələrin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində müəyyən edildiyi kimi aparılmasını təhlil edir, aşkar edilmiş kənarlaşmaların aradan qaldırılması, habelə bütövlükdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi haqqında təkliflər hazırlayır və Milli Məclisə təqdim edir.

Dövlət əmlakının idarə edilməsi, onun barəsində sərəncam verilməsi və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına nəzarəti həyata keçirilməsi də onun funksiyalarından biridir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və onun komitələrinin tapşırığı ilə dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondları (təsisatları) ilə bağlı qanun layihələrinin, Milli Məclisdə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrinin maliyyə ekspertizasını keçirir. Maliyyə

ekspertizasının həyata keçirilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində vacib məqamlardan biridir.

Hesablama Palatası dövlət büdcəsi vəsaitlərinin xəzinə hesabına daxil olmasının və istifadəsinin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində müəyyən edilmiş göstəricilərə uyğunluğunu təhlil edir və bu barədə Milli Məclisə məlumat verir. Dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) vəsaitlərinin bank hesablarında hərəkəti barədə Azərbaycan Respublikasını Mərkəzi Bankından və müvəkkil banklardan, kredit təşkilatlarından məlumatlar alır, təhlil edir və Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təkliflər verir. Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən əlavə Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə aparılmış nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş hüquqpozuntuları barədə də məlumatları təqdim edir.

Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğuna dövlət əmlakının idarə edilməsinə, onun barəsində sərəncam verilməsinə, dövlət büdcəsinin icra olunmasına, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən vəsaitlər ayrıldıqda həmin vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı cinayət əlamətləri olan hüquqpozumlar aşkar etdikdə təxirəsalınmadan müvafiq materialları göndərir. O, dövlət büdcəsinin və icmal büdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin, o cümlədən büdcədən kənar dövlət fondlarının auditini qanunvericiliyə uyğun olaraq aparır. Bütün fəaliyyəti zamanı Hesablama Palatası digər dövlət nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz funksiyaları ilə yanaşı Hesablama Palatası Tərəfindən keçirilən yoxlamanın əsas metodları vardır. Bu metodlara aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Tematik yoxlama;
2. Təftiş.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası yuxarıda qeyd etdiyimiz metodlardan, funksiyalarından istifadə müəyyən nəzarət tədbirləri həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının 2015-ci ilin ilk 6 ayı ərzində kənar dövlət maliyyə nəzarəti üzrə keçirdiyi nəzarət tədbirləri ilə bağlı məlumatda qeyd edilir ki, müvafiq dövrdə 58 nəzarət tədbiri başlanılması, 1-i 2014-cü ilin iş planına aid olmaqla 34 tədbirin nəticələri ilə bağlı Kollegiya qərarları qəbul olunmuşdur. 2015-ci ilin iş planı üzrə nəticələrinə baxılmış nəzarət tədbirlərindən 32-si audit, 1-i isə analitik təhlil olmuşdur. Müvafiq olaraq nəticələri müzakirə edilmiş 33 audit tədbiri ilə bağlı kollegiya qərarlarının icrasına dair qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş müddət çərçivəsində 28 nəzarət tədbiri üzrə məlumatlar daxil olmuşdur.

Aparılmış 34 nəzarət tədbiri aşağıdakıları əhatə etmişdir:

- 1-i dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə yanaşı xərclərini;
- 1-i dövlət büdcəsinin xərcləri ilə birgə dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlər üzrə vəsaitləri;
- 29-u dövlət büdcəsinin xərclərini;
- 2-si Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun (DSMF) vəsaitlərini;
- 1-i Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) büdcəsini.

Dövlət büdcəsinin xərclərini əhatə edən nəzarət tədbirləri 2011-2014-cü illər üzrə olmaqla əhatə etdiyi vəsaitin məbləği ötən ilin müvafiq göstəricisi ilə eyni olsa da, hesabat dövründə DSMF-in büdcəsi üzrə 6,8 mln. manat və ARDNF-in 2014-cü il üzrə büdcəsi əhatə olunmuşdur. Əhatə edilmiş dövlət zəmanətli kredit vəsaitlərinin həcmi isə 25,6 mln. manat təşkil etmişdir. Dövlət büdcəsinin xərclərini əhatə edən nəzarət tədbirləri funksional təsnifatın 14 bölməsindən 9-nu əhatə etmiş, bu bölmələr arasında həm nəzarət tədbirlərinin sayı, həm də əhatə olunmuş məbləğ baxımından dövlət büdcəsinin funksional təsnifatının “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsi ən böyük xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. İqtisadi təsnifata gəldikdə isə, əhatə olunan vəsaitin 52,5%-ni cari xərclər, 47,5%-ni əsaslı xərclər təşkil etmişdir. Audit tədbirlərinin əhatəsində daxil olan cari xərclərin 20,2%-i (cəmi vəsaitlərin 8,8%-i) əməktutumlu xərclər olmuşdur. Həyata keçirilmiş nəzarət tədbirlərinin əhatə etdiyi dövlət büdcəsi vəsaitlərinin 54,2%-i

mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, 40,8%-i yerli icra hakimiyyəti orqanları və 5,0%-i digər dövlət qurumları tərəfindən icra edilmişdir .

2015-ci ilin 6 ayı ərzində 107 Kollegiya qərarı qəbul edilmişdir ki, onlardan 60-ı cari ilin İş planı əsasında həyata keçirilən nəzarət tədbirlərinin proqramları, 43-ü isə nəticələri ilə bağlı olmuşdur. Nəticələri ilə bağlı qəbul edilmiş kollegiya qərarları əsasında 50 quruma təqdimat göndərilmişdir. Həmin təqdimatların 34%-ni yerli icra hakimiyyəti orqanlarına aid olmuşdur. Ötən illər üzrə qəbul olunmuş qərarların icrasının davamı olaraq və 2015-ci ilin hesabat dövründə görülmüş tədbirlərin nəticəsi kimi ümumilikdə 1564,3 min manat dövlət vəsaitinin bərpası təmin edilmişdir ki, bu da 2014-ci il üzrə müvafiq göstəricidən 5,2% çoxdur ⁵.

Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada bərpa edilmiş pul vəsaitlərinin nöqsanlar üzrə tərkibi əsasən artıq əmək haqqı xərclərinin ödənişi, təmir-tikinti işlərinin dəyərinin artırılması və maddi dəyərlilərin çatışmazlığı ilə bağlı olmuşdur. Əmək haqqı xərclərinin ödənişi ilə bağlı nöqsanlar əmək haqlarının hesablanması və ödənilməsi zamanı artıq ödəmələrin, vakant ştatlar hesabına qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan ödənişlərin, nəzərdə tutulmadığı halda artıq əlavələrin, maddi yardım və mükafatların verilməsi ilə bağlı olmuşdur. Təmir-tikinti xərclərinə ayrılan vəsaitlərin istifadəsi zamanı görülmüş işlərin faktiki başa çatmamış təsdiq edilməsi, layihə-smeta sənədlərində nəzərdə tutulan inventar və avadanlıqların tam təhvil verilməməsi, tikinti obyektlərinin təhvil verilməsi müddətinə əməl olunmaması kimi xarakterik nöqsanlara yol verilmişdir.

Maliyyə intizamının gücləndirilməsi, yol verilmiş nöqsanların aradan qaldırılması və nöqsanlara yol vermiş vəzifəli şəxslərlə bağlı göndərilmiş təqdimatların icrası olaraq 101 vəzifəli şəxslə bağlı müxtəlif intizam-tənbeh tədbirləri tətbiq edilmişdir. Həyata keçirilmiş nəzarət tədbirləri nəticəsində müəyyən edilmiş xarakterik nöqsanlar arasında dövlət satınalmalarını tənzimləyən normativ-hüquqi aktların və vəsaitlərin istifadəsi zamanı funksional və iqtisadi təsnifatı tələblərinin pozulması halları xüsusilə seçilir. 2015-ci ilin 6 ayı ərzində nəzarət tədbirlərinin əhatəsinə daxil olmuş satınalmaların ümumi məbləği 885,0

⁵ <http://sai.gov.az/1/nedr/20>

mln. manat təşkil etmişdir. Ümumi məbləğdən 9,8 mln. manat satınalma prosedurları tətbiq edilmədən, 3,3 mln. manat isə təsdiq edilmiş məbləğ məhdudiyyətini aradan qaldırmaq məqsədilə ayrı-ayrı müqavilələrə bölünməklə həyata keçirilmişdir.

Bu nöqsanlarla yanaşı satınalmalar zamanı müvafiq sahədə peşəkarlığı olmayan, texniki və maliyyə imkanları araşdırılmadan iddiaçıların satınalma proseslərinə cəlb olunması, işçi qüvvəsi, idarəetmə səriştəsi və müvafiq sahədə təcrübəsi olmayan müəssisələrin qalib elan olunaraq satınalma müqavilələrinin bağlanması, yalnız bir müəssisənin satınalma predmetindən asılı olmayaraq bütün satınalmalarda qalib elan olunması halları mövcud olmuş, əvvəlki audit tədbirlərinin nəticələrinə dair hesabatlarda da qeyd edildiyi kimi, rəqabətsiz satınalma metodlarından istifadə hallarının üstünlük təşkil etməsi, birmənbədən satınalma metodundan istifadə edilərək aparılan satınalmalarda qənaətin olmaması, satınalmanın vacib şərti kimi görülməyə iş və xidmətlərin ehtimal olunan dəyərinin düzgün hesablanmaması, keçirilmiş satınalmalar haqqında müvafiq icra hakimiyyətinə vaxtında məlumat verilməməsi kimi nöqsanlar da aşkar edilmişdir. Həmçinin nəzarət tədbirləri nəticəsində bəzi müəssisələr üzrə debitor borcların həcmnin bu müəssisənin həmin maddələr üzrə təsdiq olunmuş təyinat həcmində olması, bəzi müəssisələr üzrə debitor borcların müqavilə şərtlərinə uyğun aparılmaması halları müəyyən olunmuş, bəzi hallarda hətta zəmanət müddəti bitmiş debitor borcların mövcud olması aşkarlanmışdır ki, bu isə ümitsiz debitorların yaranmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, bir sıra hallarda tələbatdan artıq malların və inventarların alınması, avadanlıqların istismara verilməyərək istifadəsiz qalması, iş və xidmətlərin dəyərinin və həcmnin artıq müəyyən edilməsi nəticəsində səmərəsiz xərclərə yol verildiyi də nəzarət tədbirlərində rast gəlinmişdir ⁶.

Azərbaycan Respublikasında müstəqil maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqan Auditorlar Palatasıdır. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası 1994-cü il 16 sentyabr tarixli 882 nömrəli Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən

⁶ <http://sai.gov.az/1/nesr/20>

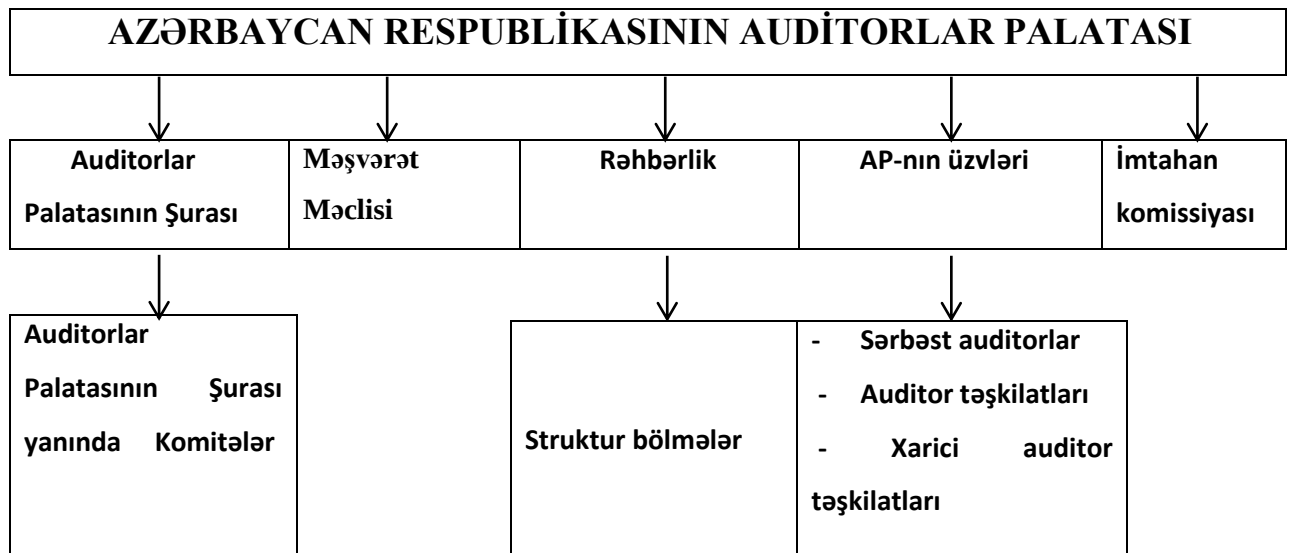
yaradılmışdır. 1995-ci il 19 sentyabr tarixində Milli Məclisin qərarı ilə Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası 1996-cı il 5 aprel tarixində fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının yaradılmasında məqsədləri aşağıdakılardır:

- ölkə ərazisində auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini təşkil etmək;
- bu sahədə olan və Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş normativ aktların layihələrini, tədbirlər sistemini hazırlamaq;
- dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və auditorların (auditor təşkilatlarının) mənafelərini müdafiə etmək;
- öz fəaliyyətində bu Qanundan, digər qanunvericilik və normativ hüquqi aktlardan irəli gələn tələblərə auditorlar (auditorlar təşkilatları) tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət etmək.

MDB məkanında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda 1999-cu il 26 iyun tarixində beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutunun “Audit - Azərbaycan” bölməsi yaradılmışdır. Bu bölmə Auditorlar Palatasının müraciətinə əsasən yaradılmışdır. 2003-cü il 5 may tarixində Auditorlar Palatası Avropa Mühəsiblər və Auditorlar Federasiyasına tamhüquqlu üzv qəbul olunmuşdur.

Auditorlar Palatasının əsas vəzifələri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Bütün təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat uçotunun düzgün aparılmasını təmin etmək;
2. Respublikada auditor xidmətin işini təşkil etmək;
3. Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq auditor xidmətinin inkişafı və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirmək.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sxemdə Auditorlar Palatasının strukturu verilmişdir. Sxemə əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, Auditorlar Palatasının Şurası yanında Komitələr də fəaliyyət göstərir. Bu komitələrə Keyfiyyət nəzarət, Auditorların Peşə Etikası, Auditorların ixtisasartırma, Qanunvericilik və hüquqi məsələlər üzrə, Beynəlxalq Standartlar üzrə, Mübahisə və Apellyasiyalar üzrə, İnformasiya və mətbuat üzrə, Dövlət orqanları və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə, Beynəlxalq əlaqələr üzrə, Milli auditə dəstək üzrə, Gənclərlə iş üzrə, Üzvlük məsələləri üzrə Komitələri misal göstərmək olar.

Auditorlar Palatasının struktur bölmələrinə Keyfiyyət nəzarət və hüquqi təminat idarəsi, Kadr hazırlığı, akkreditasiya və beynəlxalq əlaqələr idarəsi, Maliyyə və təsərrüfat idarəsi aiddir.

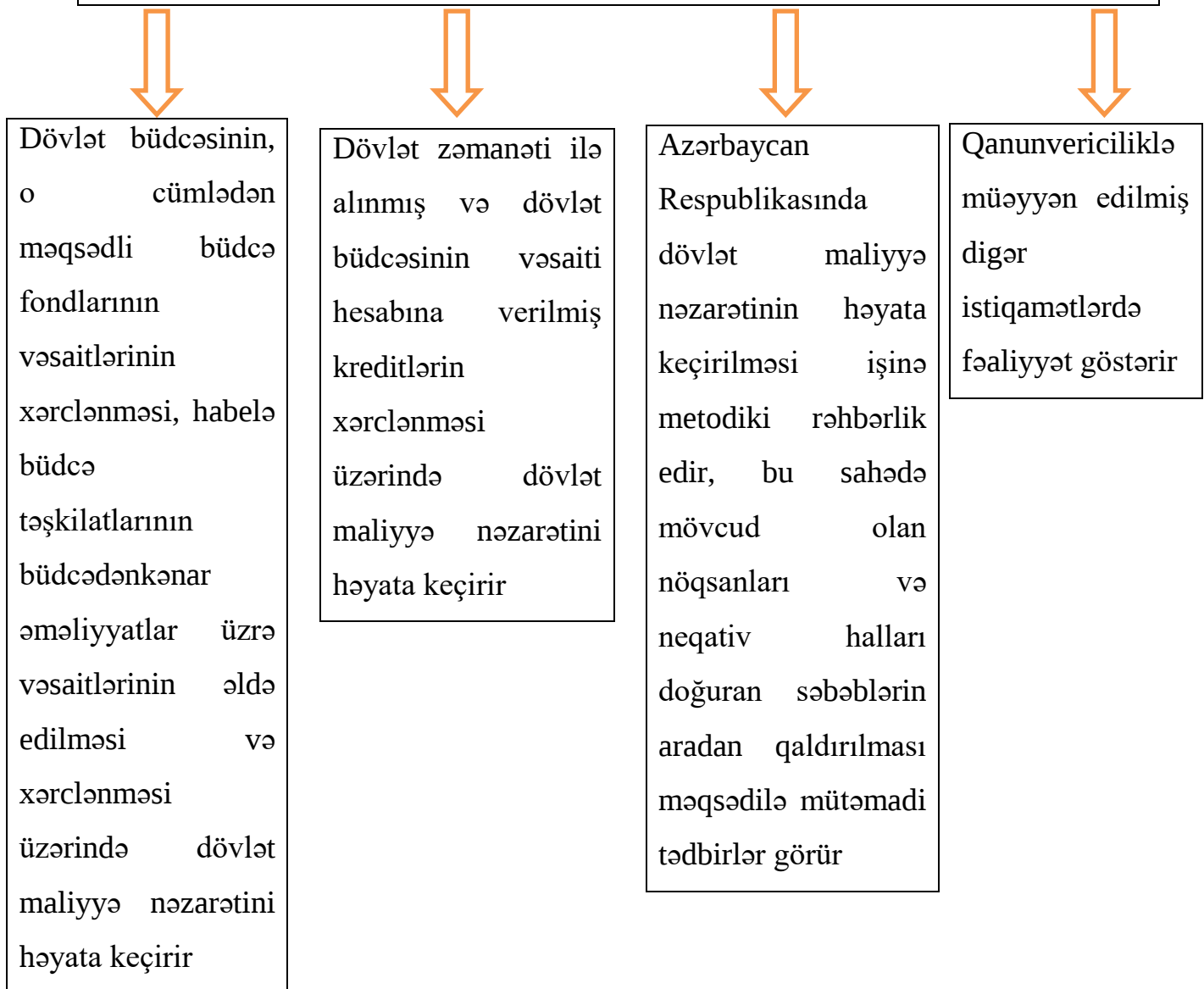
2.2. Müasir Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təşkili və onun dünya ölkələri ilə müqayisəli təhlili

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təşkili və inkişafı istiqamətində müəyyən addımlar atılmağa başladı. Bu istiqamətdə müvafiq qurumların yaradılması, qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi ölkədə maliyyə nəzarətinin inkişafına təkan verməyə başladı.

Son dövrlərdə ölkədə maliyyə nəzarətinin inkişafı istiqamətlərində müəyyən addımlar atılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlara misal göstərmək olar. Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti bir icra hakimiyyəti orqanıdır. O, dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir. Həmçinin Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti məqsədli büdcə fondlarının və büdcə təşkilatlarının büdcədənkənar vəsaitlərinin, dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsini, Azərbaycan Respublikası maliyyə nazirinin əmr və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti Əsasnaməni rəhbər tutur.

Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin fəaliyyət istiqamətləri

Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti haqqında” Əsasnamə ilə müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq bir sıra vəzifələri həyata keçirir.⁷ Həmin vəzifələri nəzərdən keçirək və şərh edək.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən və dövlət büdcəsindən dotasiya alan təşkilatlarda Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərdə və beynəlxalq

⁷ <http://www.maliyye.gov.az/node/1077>

təşkilatlarda fəaliyyət göstərən diplomatik xidmət orqanlarında dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri yerinə yetirir. Həm dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirlərini, büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri yerinə yetirir.

Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti dövlət büdcəsinin rayon və şəhərlər üzrə yerli gəlir və xərclərinin tərtibi və icrası üzrə rayon və şəhər maliyyə idarələrinin (şöbələrinin) işlərini və həmin rayon və şəhərlərin ərazilərində fəaliyyət göstərən büdcə təşkilatlarının büdcə və büdcədən kənar vəsaitlər üzrə gəlir və xərc smetalarının icralarını təftiş edir, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məhkəmə qərarlarına və hüquq-mühafizə orqanlarının müraciətlərinə əsasən təftiş və yoxlamalar aparır.

Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə həyata keçirilən nəzarət tədbirləri nəticəsində tərkibində cinayət əlamətləri olan maliyyə pozuntuları aşkar olunduğu hallarda yoxlama materiallarını hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməsi üçün təqdim edir.

Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti nəzarət tədbirinin keçirilməsi nəzərdə tutulan obyektlərdə uçot-hesabat işləri mövcud qanunvericiliyin tələblərinə cavab vermədikdə uçot-hesabat işlərinin bərpa edilməsini və sonradan nəzarət tədbirinin həyata keçirilməsi üçün bu barədə məlumatların verilməsini yoxlanılan obyektədən tələb etmək kimi vəzifəyə də malikdir.

Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar olunmuş nöqsanların aradan qaldırılması və gələcəkdə belə nöqsanlara yol verilməməsi məqsədilə, habelə nöqsanlara yol verilməsində təqsiri olan vəzifəli şəxslərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün yoxlanılan təşkilatların təbə olduqları yuxarı təşkilatlara təqdimatlar verir. O, həm maliyyə nəzarəti

tədbirlərinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsini Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirir, həm də maliyyə nəzarəti tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş hüquq pozuntularını təhlil etmək və onların aradan qaldırılması barədə təkliflər verir. Fəaliyyət istiqamətinə uyğun təhlillər və ümumiləşdirmələr aparır, analitik materiallar hazırlamaq, müvafiq sahə üzrə araşdırmalar aparır və təkliflər verir, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş müvafiq inzibati xətalar haqqında işlərə baxır.

Nəzarət tədbirlərinin aparılması zamanı inzibati xətalar haqqında qəbul edilmiş qərarların icrası barədə müvafiq qaydada Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə hesabat vermək, dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin rəhbərliyi ilə razılaşdırmaqla müvafiq il üçün iş planı hazırlamaq və təsdiq etmək də Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin vəzifələrinə aiddir.

Haqqında danışdığımız nəzarət orqanı vətəndaşların qəbulunu təşkil edir, onların şifahi və yazılı müraciətlərində göstərilənləri müvafiq qaydada araşdıraraq qərar qəbul edir və qəbul edilmiş qərar barədə vətəndaşa cavab verir. Xidmətin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində öz səlahiyyətləri daxilində tədbirlər görmür və müvafiq normativ tənzimləmənin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təkliflər təqdim edir.

Öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin digər struktur bölmələri ilə əlaqələndirmək, nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət və kommersiya sirrinin qorunmasını, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq Xidmətin fəaliyyəti prosesində yaranan arxiv sənədlərinin komplektləşdirilməsi, saxlanılması və uçotunun aparılmasını təmin etmək Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin əsas vəzifələrindəndir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycanda maliyyə nəzarətini dünyanın müxtəlif ölkələri ilə təhlilini aparsaq, müəyyən oxşar və fərqli cəhətlərə rast gələ bilərik. Bu həm

maliyyə nəzarətini aparan orqanlar səviyyəsində, həm də aparılma üsullarına görə fərqlilik və oxşarlıq təşkil edir.

Rusiyada dövlət maliyyə nəzarəti orqanları Maliyyə nazirliyi, Hesablama palatası və Rusiya Federasiyasının Federal xəzinədarlığı təşkil edir. Orada büdcə məcəlləsi qəbul edilib. Maliyyə nəzarəti mütəxəssisləri, mühasiblər, auditorlar üçün büdcə məcəlləsi əhəmiyyəti daha çoxdur. Ona görə ki, o bilavasitə büdcə proseslərini tənzimləyir. Büdcə qanunvericiliyi büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələrin qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi qaydasını müəyyən edir. Həmçinin bu məcəllə büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət növlərini, büdcə prosesinin əsaslarını müəyyənləşdirir, Rusiya Federasiyası subyektlərinin fəaliyyətinin hüquqi əsasları, hüquqi münasibətləri, Rusiya Federasiyasındakı hüquqi vəziyyəti bu Məcəllənin ümumi prinsipləri ilə müəyyənləşir.

Rusiya Federasiyasının Maliyyə nazirliyinin və Federal xəzinədarlığının nəzarət funksiyası dəqiq müəyyən edilmişdir. Rusiya Maliyyə Nazirliyi büdcə icrasına nəzarəti həyata keçirir. Əgər Rusiya Federasiyasının subyekti onun birləşdirilmiş büdcə xərclərinin 50 %-i miqdarında yardım alırsa, belə bir büdcənin məcburi qaydada təftiş aparılır.

Rusiya Federasiyasında büdcə qanunvericiliyini pozanlara qarşı müəyyən tədbirlər tətbiq olunur. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- Büdcədən təyinatı üzrə istifadə olunmadıqda müəyyən edilmiş qaydada xəbərdarlıq;
- Xərclərin bağlanması;
- Büdcə vəsaitlərinin çıxarılması;
- Banklarda hesablar üzrə əməliyyatları dayandırmaq;
- Cərimənin qoyulması
- Büdcə Məcəlləsi və federal qanunlarına uyğun olaraq digər tədbirlər.

Rusiya Federasiyasının hesablama palatası Rusiya Federasiyası Federal Məclisi tərəfindən təşkil edilən və ona hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən dövlət maliyyə nəzarəti orqanıdır. Hesablama Palatasının vəzifələri aşağıdakılardır:

- a) Federal büdcənin və büdcədənənar fondların büdcələrinin gəlir və xərc maddələrinin həcmi, strukturu və təyinatı üzrə vaxtında icrasına nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsi;
- b) Dövlət vəsaiti xərclərinin və dövlət mülkiyyətindən istifadənin səmərəliliyi və məqsədəuyğunluğu;
- c) Federal büdcənin və büdcədənənar fondların büdcələrinin gəlir və xərc maddələrinin federal əsaslı layihələrinin qiymətləndirilməsi;
- d) Qanun layihələrinin, habelə dövlət hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları ilə nəzərdə tutulan xərclərin maliyyə ekspertizası;
- e) Federal büdcənin və büdcədənənar fondların büdcələrinin göstəricilərinin təhlili və təkliflərin hazırlanması, habelə bütövlükdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün kənarlaşmalar aşkar edilməsi, onların aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi;
- f) Müvəkkil banklarda və digər maliyyə-kredit müəssisələrində, federal büdcəsinin və büdcədənənar fondların vəsaitlərinin vaxtında ödənilməsinə nəzarət.

Rusiya Federasiyasında müasir dövrdə aparılan maliyyə nəzarəti haqqında qeyd etdiyimiz məqamlar Azərbaycan maliyyə nəzarəti sistemində də bu və ya digər dərəcədə öz təzahürünü tapır. Bunun bir sıra özünəməxsus aspektləri vardır. Əvvəla, Azərbaycan XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq 90-cı illərə kimi 70 ilə yaxın bir müddətdə SSRİ-in tərkibində olmuşdur. Bu dövrdə SSRİ tərkibində olan bütün ölkələrdə maliyyə nəzarəti sistemi ümumdövlət maliyyə nəzarətinə uyğun təşkil olunurdu və bilavasitə yuxarı orqanların göstərişləri əsasında həyata keçirilirdi. Bundan əlavə, Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikasının qonşuluq mövqeyi və 2 ölkə arasında olan müvafiq iqtisadi əlaqələr bu uyğun sistemin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir.

Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində maliyyə nəzarəti müxtəlif aspektlərdə inkişaf edir. Həmçinin həmin ölkələrdə nəzarət orqanları da fəaliyyət dairəsinə görə fərqlənir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında maliyyə nəzarəti üzrə fəaliyyət göstərən orqan ABŞ Baş Nəzarət İdarəsidir (BNI). ABŞ Baş Nəzarət İdarəsi - ABŞ Konqresinə qanunvericilik və nəzarət fəaliyyətinin həyata keçirməsinə kömək göstərən orqandır. ABŞ-da ona 15 il müddətinə seçilən baş nəzarətçi başçılıq edir. Baş Nəzarət İdarəsinin əsas vəzifəsi Konqresə dəstək olmaqdır. O, öz fəaliyyətini müvafiq orqanlar tərəfindən həyata keçirilən proqramların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, təftişin aparılması yolu ilə həyata keçirir. Baş Nəzarət İdarəsi aşağıdakı sahələrdə nəzarəti həyata keçirir:

- Mühasibat uçotu
- maliyyə
- kənd təsərrüfatı
- səhiyyə
- mənzil tikintisi
- enerji
- ətraf mühit
- nəqliyyat
- müdafiə
- sığorta gəliri
- beynəlxalq fəaliyyəti
- hökumətlərarası işi
- vergi
- İnformasiya idarəsi

ABŞ Baş Nəzarət İdarəsi aşağıdakı mühüm məsələləri həll edir:

- a) hökumət proqramlarının mövcud qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq yerinə yetirilməsi və bu proqramların yerinə yetirilməsinin gedişi haqqında Konqresə təqdim olunan məlumatlar doğruluğunu;

- b) dövlət vəsaitlərindən səmərəsiz xərclərin və itkilərin qarşısının alınması üçün mövcud imkanların müəyyənləşdirilməsi;
- c) dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin və xərclərin uçotunun düzgün aparılmasının yoxlanılması;
- d) siyasətdə və praktik hökumət fəaliyyətində dəyişikliklərin vacibliyinin yoxlanılması;
- e) daha az xərclə müvafiq dövlət proqramlarının həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi.

Baş Nəzarət İdarəsinin əsas məqsədi təftiş, yoxlama, qiymətləndirmənin aparılmasıdır. Yoxlama işləri yüksək peşəkar standartların istifadə olunması yolu ilə həyata keçirilir.

Kanadada “dövlət hesablarının təftiş olunması” məqsədilə 1878-ci ildə parlamentin qərarı ilə Baş müfəttişi vəzifəsi təsis edilib. 1931-ci ildə Baş müfəttiş və Baş nəzarətçi arasında funksiyaların bölgüsü baş verdi. Baş müfəttiş dövlət hesablarının təftişini aparır, Baş nəzarətçi isə xəzinədarlığa, dövlət ödənişlərinə müvafiq icazələri verirdi. 1977-ci ildə Kanadada “Baş müfəttiş haqqında” qanun qəbul edildi, hansı ki, bu qanunla onun funksiyaları əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirildi.

Kanadanın dövlət hesablarının yoxlaması Baş müfəttişin və onun aparatının əsas vəzifəsidir. Bir il ərzində öz işinin nəticələri haqqında Baş müfəttiş məruzəni parlamentə təqdim edir.

Baş müfəttişin aparatı iki əsas bölmədən ibarətdir:

- nəzarət əməliyyatları bölməsi
- profesional və inzibati xidmətlər bölməsi.

Kanadanın Baş nəzarətçisinin aparatı isə əsas bölmədən ibarətdir:

- maliyyə-inzibati informasiya və sistemlər;

- qeydiyyat və kalkulyasiya siyasəti;
- təftiş yoxlaması;
- proqramların qiymətləndirilməsi

Böyük Britaniyada nəzarət-yoxlama mexanizminin işini tənzimləyən vahid bütöv qanunvericilik yoxdur. Bütün səviyyələrdə administrativ fəaliyyətə ümumi nəzarəti qanunverici orqanlar (parlament, yerli seçki orqanları), məhkəmə orqanları, ictimai təşkilatlar həyata keçirir.

İngilis mütəxəssislərinin fikrincə, belə sistemin səmərəliliyinin zəmanəti məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi, qanunun aliliyi, icra hakimiyyəti orqanlarının qanunverici hakimiyyətə qeyri-şərtsiz tabe olmasıdır.

Parlament maliyyə xarakterli prinsipial məsələlərin həlli hüququnu, xüsusilə, büdcə qəbul edilməsi kimi əhəmiyyətli bir məsələni özündə saxlayır.

Böyük Britaniyanın milli təftiş şurası maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində xüsusi rol oynayır. Qanunvericiliyə əsasən, milli təftiş şurası dövlət aparatının bir hissəsi deyil və bilavasitə parlamentə tabedir.

Almaniya Federativ Respublikasında parlament nəzarətinin əsas həcmi bundestaq komitələrinə düşür. Müxtəlif profilə uyğun yaradılmış 21 komitə var. Daimi komitələrin arasında xüsusi yeri tərkibinə görə ən çoxsaylı üzvü olan büdcə komitəsi tutur. Nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə ən mühüm rol hökumətə məxsusdur. Büdcə komitəsinin rəyi aid olan maliyyə xərcləri hər hansı qanun layihələrinin müzakirəsi zamanı dinlənir. O, bütövlükdə hökumətin maliyyə fəaliyyətini təkrar yoxlayır. Burada əsas iş federal büdcənin gəlir və xərc maddələrinin uyğunlaşdırılmasıdır.

Federal hesablama palatası AFR Konstitusiyasına uyğun olaraq nəzarət-təftiş-maliyyə orqanı kimi yaradılıb. Palata 8 yoxlama şöbəsi və 50 sektordan ibarətdir. Nəzarət şöbələri maliyyə nəzarətini həyata keçirirlər. AFR konstitusiyasına uyğun

olaraq hesablama palatası federal müəssisələri, o cümlədən nazirlik və idarələr, həmçinin bütün dövlət idarəçiliyi sisteminə nəzarət edir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Federasiyanı bilavasitə təmsil edən hüquqi şəxslər (məsələn, əmək federal idarəsi);
- Federasiyanın sığorta müəssisələri;
- Nizamnamə kapitalında dövlətin iştirak payı 50 % və daha çox olan özəl müəssisələr;
- Dövlət idarəetmə sisteminə daxil olmayan dövlət vəsaitlərindən istifadə edən digər idarələr.

Hesablama palatasından başqa nəzarət-təftiş funksiyalarını həyata keçirən mühüm dövlət orqanları da vardır:

- Federal bank;
- Kredit münasibətlərinə nəzarət üzrə federal idarə;
- Federal maliyyə idarəsi;
- Xarici ticarət üzrə federal idarə.

Federal bank nəzarət-təftiş orqanı kimi ölkədə pul tədavülü tənzimləyir, kredit siyasətini formalaşdırır və onun müəyyəm olunmuş hədudlarına əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirir. Bankın bilavasitə nəzarət funksiyası aşağıdakılardan ibarətdir:

1. O, AFR-in qızıl-valyuta ehtiyatları idarə edən yeganə orqandır;
2. Yalnız o, 1974-ci ildən başlayaraq hər il banknot emissiya hüququna malikdir, emissiya sərhədlərini müəyyənləşdirir;
3. Ölkənin bütün bankları onun tapşırıqlarını yerinə yetirməyə borcludurlar;
4. Federal bankı dövlət borcunun həcmi nəzarət edir, 6 milyard dollardan artıq olan dövlət kreditlərinə yol vermir;
5. Bank həmçinin dövlət qiymətli kağızların kursunu izləyir;

6. Federal bank borc faiz dərəcələrini müəyyən edir ki, ölkədə sərbəst pul kütləsinin olması üçün nəzarəti təmin edir.

Dünyanın qabaqcıl ölkələrində olduğu kimi respublikamızda da maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində ölkənin Mərkəzi Bankı da bu və ya digər dərəcədə rol oynayır. Belə ki, ölkədə pul siyasətinin formalaşmasında, həyata keçirilməsində bilavasitə Mərkəzi Bank müstəsna hüquqa malikdir. Fiziki və hüquqi şəxslərin, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı subyektlərinin nağd pula ola tələbatının öyrənilməsi, onların nağd pula olan ehtiyaclarının ödənilməsi Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Pul emissiyası hüququ ancaq Mərkəzi Banka məxsusdur. Tədavüldə olan pul kütləsinə nəzarəti Mərkəzi Bank həyata keçirir. Bundan əlavə ayrı-ayrı kommersiya banklarının fəaliyyətinə, onlar tərəfindən müəyyən olunmuş məcmu kapitalın minimal səviyyəsinə əməl olunmasına nəzarəti hüququ da Mərkəzi Banka məxsusdur.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan maliyyə nəzarəti, yoxlamalar barədə apardığımız təhlillərdən görünür ki, maliyyə nəzarəti sferası aparılması üsulundan, subyektlərin səlahiyyət həcmindən, məsuliyyət dərəcəsindən asılı olmayaraq müəyyən məqsədlərə nail olmağa xidmət edir. Bu məqsədləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin səmərəli istifadəsinə nail olmaq;
- Ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətində maksimum dəqiqlik və düzgünlüyün təmin olunmasına nail olmaq;
- Dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə olunmasına, lazımsız, səmərəsiz xərclərinin azaldılmasına nail olmaq;
- büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin, dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli xərclənməsinə nail olmaq.

III. FƏSİL. Azərbaycanca maliyyə nəzarətinin inkişaf istiqamətləri və onun təkmilləşdirilməsi yolları

3.1. Azərbaycanca maliyyə nəzarətinin əsas problemləri və onların həlli yolları

Respublikamızda böyük dəyişikliklərin baş verdiyi, sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatı elementlərinin genişləndiyi bir şəraitdə ölkədə maliyyə nəzarətinin də rolu və əhəmiyyəti artır. İstər mikro səviyyədə, istərsə də makro səviyyədə maliyyə nəzarəti imkanlarının genişləndirilməsinə, yeni mütərəqqi metodların və üsulların tətbiq edilməsinə lüzum daha da artır.

Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlardan əsas yeri Hesablama Palatası tutur.

Fəaliyyətə başladığı ilk dövrlərdən etibarən Hesablama Palatası öz işinin qurulması mərhələsində informasiya-metodoloji bazanın yaradılması, dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi və səlahiyyətlərinə aid digər sahələrdə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra normativ-metodiki sənədlərin, standartların, məlumat və hesabat formalarının hazırlanması, həmin sənədlərin tətbiqi istiqamətlərində müvafiq işlər görmüş, dövlət maliyyə-büdcə nəzarətini həyata keçirmək üçün dövlət orqanları və təşkilatları ilə ilkin əlaqələr qurmuş, ali audit qurumlarının beynəlxalq və regional təşkilatlarına üzv olmuş, bir sıra ölkələrin müvafiq orqanları ilə ikitərəfli əməkdaşlıq sahəsində kompleks işlər həyata keçirmişdir.

Ölkəmizdə nəzarət məsələsinin aktuallığını artıran amillərdən birini də son zamanlar respublikamızda böyük həcmli transmilli layihələrin həyata keçirilməsi, daxili investisiyalar hesabına çoxlu sayda regional və sahə proqramlarının və layihələrinin reallaşdırılması, iqtisadi, müdafiə, enerji və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və son nəticədə dövlət xərclərinin əvvəlki illərlə müqayisədə dəfələrlə artması təşkil edir. Bütün bunlar isə külli miqdarda vəsaitin səmərəli idarə olunması ilə yanaşı, çevik və etibarlı dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin məqsədyönlü təşkilini və inkişaf etdirilməsini şərtləndirir. Dövlət başçısı da büdcə

vəsaitlərindən istifadə üzərində etibarlı və keyfiyyətli nəzarət mexanizminin yaradılması zərurəti dəfələrlə vurğulamışdır. Bütün bunlar bilavasitə adekvat dövlət maliyyə nəzarətinin təmin olunmasını tələb edir ki, bu da ali maliyyə nəzarəti orqanı kimi Palatasının üzərinə ciddi məsuliyyət və vəzifələr qoyur.

Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, ali audit qurumu kimi Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilən kənar dövlət maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi qabaqcadan maliyyə idarəetməsinin qanunilik, effektivlik, nəticəlilik və qənaətlilik prinsiplərinin pozulmasını və qəbul edilmiş standartlardan kənarlaşmaları aşkar edərək fərdi hallarda təshihəedici tədbirlərin həyata keçirilməsini, qanun pozuntularının aradan qaldırılmasını və ən azı, məhdudlaşdırılmasını təmin etməklə yanaşı, vəzifəli şəxslərin öz məsuliyyətini dərk etməsinə nail olmaqdır. Bunlar nəzərə alınaraq Palata tərəfindən nəzarət tədbirlərinin keçirilməsində sonrakı maliyyə-büdcə nəzarətinə daha çox üstünlük verilmiş, audit tədbirlərinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. Belə ki, nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə uyğun olaraq yoxlanılan qurumlara, onların tabe olduqları nazirlik, komitə və baş idarələrə, habelə digər əlaqədar orqanlara 2008-ci ildə 41, 2009-cu ildə 57 və 2010-cu ildə 83 təqdimat göndərilmişdir. Başqa sözlə, Palata yalnız nöqsan, çatışmazlıq və maliyyə pozuntularının aşkar edilməsi ilə kifayətlənməmiş, onların aradan qaldırılması, artıq və əsassız ödənilmiş büdcə vəsaitlərinin bərpa edilməsi, günahkar şəxslərin müvafiq qaydada cəzalandırılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirmişdir.

2008-2010-cu illər üzrə Palata tərəfindən aparılan nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş nöqsan və çatışmazlıqlara yol verən 500-ə yaxın məsul şəxs barəsində aidiyyəti orqanlar tərəfindən ciddi intizam tənbehi tədbirləri görülmüşdür. Bir sözlə, Palata tərəfindən görülmən tədbirlər hesabına milyonlarla manat məbləğində artıq və əsassız ödənişlərin və səmərəsiz xərclərin qarşısı alınmış, dövlət vəsaitlərinin qanunvericiliyin tələblərinə uyğun istifadəsi və ya müvafiq qaydada uçota götürülməsi təmin edilmişdir ki, onların da ümumi məbləği Hesablama Palatasının saxlanılmasına sərf edilmiş büdcə vəsaitləri ilə müqayisədə dəfələrlə çoxdur.

Dövlət vəsaitlərinin effektiv və təyinatı üzrə istifadəsinin dövlət maliyyə idarəetməsi və səlahiyyətli orqanların bu sahədəki qərarlarının nəticəliliyi üçün ən vacib ilkin şərtlərdən biri olmasına baxmayaraq, hazırda nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilən yoxlamalar büdcədən maliyyələşən təşkilatların çox az hissəsini əhatə edir. Bu isə yoxlama aparılmayan təşkilatlarda maliyyə intizamının pozulması riskini artırır, büdcə vəsaitlərinin təyinatından kənar və səmərəsiz xərc olunmasını istisna etmir. Bütün bunlar nəzarət tədbirlərinin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını və bu zaman daha çox funksional fəaliyyətin bütövlükdə əhatə olunmasını şərtləndirir ki, bu istiqamətdə də Palata öz fəaliyyətini gücləndirmişdir.

Obyektiv hesabatlar dərc etməklə dövlət orqanları və geniş ictimaiyyətlə məlumat mübadiləsinin formalaşdırılması kənar dövlət maliyyə nəzarətinin xüsusi məqsədləri kimi çox vacibdir. Bu baxımdan Palata yoxlamanın nəticələrinin rəsmi informasiya resurslarında yerləşdirilməsinə, ziyanın təqsirli şəxslərdən tam həcmdə tutulması məqsədilə hüquqi vasitələrdən geniş istifadə olunmasına və ziyanı könüllü ödəməyən şəxslər barəsində iddianın qaldırılması təcrübəsinə üstünlük verir.

Fikrimizcə, qeyd olunanlar maliyyə inzibatçılığının və mühasibat hesabatlarının qanuniliyinin və düzgünlüyünün yoxlanılması ilə yanaşı, təşkilati və inzibati sistemlər də daxil olmaqla dövlət fəaliyyətinin qənaətliyinin, effektivliyinin və nəticəliyinin yoxlanılmasına şərait yaradılmasını və ölkəmizdə kənar dövlət maliyyə nəzarətinin beynəlxalq təcrübədə qərarlaşmış nəzarət prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasını təmin edəcək. Lakin bütün bunlarla yanaşı müəyyən təkmilləşdirilmələrin aparılmasına da ehtiyac vardır.

Hesablama öz fəaliyyəti prosesində bir sıra istiqamətlərdə maliyyə nəzarəti tədbirləri həyata keçirir. Aşağıdakı cədvəldə 2015-ci ildəki fəaliyyətinə dair müəyyən statistik məlumatlar verilmişdir.

Hesablama Palatası tərəfindən 2015-ci ildə keçirilmiş nəzarət tədbirləri haqqında məlumat⁸

Başa çatdırılmış nəzarət tədbirlərinin sayı	175
Dövlət büdcəsinin xərcləri ilə bağlı həyata keçirilmiş nəzarət tədbirlərinin əhatə etdiyi məbləğ	4.2 mlrd AZN
Beynəlxalq təşkilatlardan cəlb edilmiş kreditlər hesabına icra olunmuş bir sıra layihələr üzrə həyata keçirilmiş nəzarət tədbirlərində əhatə olunmuş məbləğ	68,1 mln ABŞ dolları; 17,3 mln avro; 7,0 mlrd. yapon yeni
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, dövlət büdcəsinin xərcləri, Baş Prokurorluğa göndərilmiş materiallar və əvvəlki illərdə aparılmış nəzarət tədbirlərinin nəticələri nəzərə alınmaqla müvafiq qaydada bərpa edilmiş vəsait	10286,7 min AZN; 60,2 min avro

Respublikada qanunla müəyyən edilmiş qaydada maliyyə nəzarətini həyata keçirən qurumlardan biri də Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətidir. O, öz səlahiyyətləri hüduqlarında müəyyən olunmuş qaydada nəzarət tədbirlərini həyata keçirir.

⁸ <http://sai.gov.az/1/newsmore/424>

Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən 2014-cü ildə aparılmış maliyyə nəzarəti tədbirlərinin nəticələri barədə məlumatda qeyd edilir:

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən risklərin qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən tərtib olunmuş iş planına uyğun olaraq dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən təşkilatlarda 2014-cü ildə aparılmış nəzarət tədbirləri ilə 14 rayon (şəhər) icra hakimiyyəti başçılarınun aparatlarının saxlanılmasına, rayonların (şəhərlərin) abadlığına, yolların, mənzil fondunun və büdcə təşkilatlarının yerləşdikləri binaların əsaslı və cari təmirinə, şəhərlər (kəndlər və qəsəbələr) üzrə ərazi nümayəndəliklərinə, mənzil kommunal təsərrüfatı qurumlarına, həmçinin, 14 təhsil, 7 tibb, 1 mədəniyyət, 2 meliorasiya müəssisəsinə və 2 diplomatik nümayəndəliyə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin təyinatı üzrə xərclənməsi, habelə Maliyyə Nazirliyinin 5 yerli maliyyə orqanının yerli gəlir və xərclərin tərtibi və icrası üzrə işləri yoxlanılmışdır. Aparılmış yoxlamalar nəticəsində aşkar olunmuş nöqsanların aradan qaldırılması və belə nöqsanlara digər təşkilatlarda yol verilməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə, habelə nöqsanlara yol verilməsində təqsiri olan vəzifəli şəxslər barəsində tədbirlər görülməsi üçün müvafiq yerli icra hakimiyyəti orqanlarına və aidiyyəti nazirliklərə məktublar göndərilmişdir.

Yoxlamaların gedişində də nöqsanların aradan qaldırılması istiqamətində xeyli işlər görülmüş, yoxlamalarla aşkar olunmuş artıq və əsassız ödənişlərin əsas hissəsinin (4910,3 min manat) yoxlamaların gedişində təqsirkar şəxslər tərəfindən büdcəyə bərpası təmin edilmiş, mövcud qanunvericiliyin tələblərinin pozulması ilə ümumtəhsil məktəblərində yaradılmış 52 sinif komplekti və məktəbdənkənar müəssisələrdə təşkil olunmuş 140 dərnək və qrup, normadan artıq saxlanılmış 702,5 ştat vahidi ləğv edilmiş, həmçinin normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olmayan əsassız ödənişlərin davam etdirilməsi dayandırılmış, evdə təhsilə cəlb edilmiş şagirdlərin yenidən psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyadan keçirilməsi nəticəsində evdə təhsilə cəlb edilmiş şagirdlərin sayı 73 nəfər azaldılmış, 107,9 min manat məbləğində artıq və əsassız ödənişlər aşkar edilmiş bir təşkilat üzrə

yoxlama materialları müvafiq tədbirlər görülməsi üçün aidiyyəti üzrə Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğuna göndərilmişdir.

Habelə, nəzarət tədbirləri nəticəsində büdcə təşkilatlarında maliyyə qaydala-rının pozulmasına yol vermiş vəzifəli şəxslər barəsində Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 204-1-ci maddəsinə əsasən inzibati tənbeh tədbiri qismində cərimələr tətbiq edilmiş, ümumilikdə 914 nəfər vəzifəli şəxs 516,6 min manat məbləğində cərimə edilmiş və həmin cərimə məbləğlərinin dövlət büdcəsinə ödənilməsi təmin edilmişdir⁹.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 09 Fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən və həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparan, büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, Azərbaycan Respublikasında dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi, bu vəsaitlərin daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Qanunla müəyyən olunmuş qaydada Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin müəyyən vəzifələri vardır. Belə ki, hər il növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrinin və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəricilərinin hazırlanmasında iştirak etmək, büdcənin icrasına dair hesabat sənədlərini hazırlamaq və dövlət büdcəsinin kassa icrasını, dövlət büdcəsinin icrası üzrə xəzinə əməliyyatlarının uçotu və hesabatı işlərinin təşkilinə metodiki rəhbərliyi həyata keçirmək Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin əsas vəzifələrindəndir. Həmçinin qeyd edilən Agentlik dövlət büdcəsinə bütün daxilolmalar, büdcədən kənar haqlar (ödənişlər), büdcədən kənar dövlət fondları (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun gəlirləri, əməliyyat xərcləri,

⁹ <http://www.maliyye.gov.az/node/1813>)

beynəlxalq banklarda və digər maliyyə institutlarında vəsaitinin yerləşdirilməsi ilə bağlı xərclər istisna olmaqla), məqsədli büdcə fondları, dövlət büdcəsinin kəsirinin bağlanması üçün dövlət təminatı ilə alınmış kreditlər üzrə maliyyə əməliyyatlarını və digər dövlət maliyyə əməliyyatlarını qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq həyata keçirir, büdcəyə daxilolmaların vəziyyətindən asılı olaraq və büdcə kəsiri nəzərə alınmaqla (müdafiə olunan xərc maddələri istisna olmaqla) təsdiq edilmiş dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş xərcləri maliyyələşdir. Bundan əlavə Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət büdcəsi vəsaitinin idarə edilməsinin, o cümlədən mərkəzləşdirilmiş xərclər üzrə nəzərdə tutulmuş resurslardan istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə maliyyə planlaşdırılmasını, dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların sifarişi və məxaric cədvəllərinə əsasən onların xərc smetalarında nəzərdə tutulmuş vəsait həddində maliyyələşməsinə, dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üzrə ayrılan vəsaitlərdən təyinatı üzrə istifadə olunmasına, habelə büdcədən kənar vəsaitlərin təsdiq edilmiş smetaya uyğun istifadəsinə dövlət büdcəsinin kassa icrası prosesində cari nəzarəti, Agentlik tərəfindən xidmət göstərilən büdcə təşkilatları ilə rayon, şəhər üzrə maliyyə idarələrinin və şöbələrinin xəzinədarlıq strukturları və regional (zona) xəzinədarlıq orqanları arasında hərəkət edən maliyyə resurslarının dövrü üzləşdirilməsini həyata keçirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz vəzifələrlə yanaşı Agentlik müəyyən olunmuş qaydada, lakin dövlət büdcəsinin təsdiq olunmuş göstəricilərindən artıq olmamaq şərtilə büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlik götürmək, bu öhdəliklər çərçivəsində alınmış mal, iş və xidmətləri xəzinə uçotuna qəbul etmək və kassa xərcləri, dövlət maliyyəsinə istifadə sahəsində şəffaflığı təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsindən maliyyələşən bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar üzrə maliyyə əməliyyatlarının müvafiq uçot qaydalarına uyğun uçotunu aparır.

Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi həmçinin ehtiyat fondlarından vəsaitin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi təyinatlar üzrə yönəldilməsini,

rayon, şəhər üzrə maliyyə idarələrinin və şöbələrinin xəzinədarlıq strukturlarında və regional (zona) xəzinədarlıq orqanlarında xəzinə işlərinin müvafiq qaydalara uyğun qurulmasına, büdcə vəsaitinin hərəkətinin xəzinə hesablarında düzgün əks etdirilməsinə, mövcud kredit resursu və büdcə limiti həddinin gözlənilməsi prinsipinə əməl edilməsinə, ödəniş üçün əsas olan təsdiqedicə sənədlərin mövcud qanunvericiliyə uyğunluğuna operativ nəzarəti, qabaqcıl beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, Agentliyin fəaliyyətində elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiq edilməsini təmin edir.

Dövlət büdcəsində büdcə kəsirinin örtülməsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyələşmə mənbələrindən istifadə etmək, dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatın layihəsini və icmal hesabatı hazırlamaq, xəzinə işlərinin normativ sənədlərin tələblərinə uyğun təşkilinin və aparılmasının icra vəziyyətini yoxlamaq, qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət sirrinin və məxfilik rejiminin qorunması üçün zəruri tədbirlər, habelə fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun təhlükəsizlik tədbirlərini görmək, rayon, şəhər üzrə maliyyə idarələrinin və şöbələrinin xəzinədarlıq strukturlarının və regional (zona) xəzinədarlıq orqanlarının proqram vasitələri ilə təmin olunmasına əməli köməklik göstərmək, büdcə təşkilatları tərəfindən alınan mal, iş və xidmətləri xəzinə hesab kitablarında uçota almaq Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin vəzifələrinə aiddir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda əmtəə və pul axınlarının maliyyə-iqtisadi tənzimlənməsi, dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəli sisteminin yaradılması xüsusi əhəmiyyətli yer tutur.

Dövlət maliyyə nəzarəti, bütövlükdə iqtisadiyyatı idarəetmə prosesində keyfiyyətli dəyişikliklərə, onun inkişaf və sabitliyinə xidmət edir. Maliyyə nəzarəti ictimai və özəl istehsalın inkişafının təmin olunması üçün yönləndirilməlidir, yerinə yetirilən işlərin və göstərilən xidmətlərin, istehsal olunan məhsulun həcmnin və keyfiyyətinin artırılması, sənayenin modernləşdirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı templərinin sürətləndirilməsinə xidmət etməlidir.

Bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı şəraitində dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı ölkəmizdə qarşıda duran vacib problemlərdən biridir.

Hazırda maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində ən aktual problemlərdən biri vahid standartların və metodologiyanın olmamasıdır. Bu, nəzarətçi təşkilatlar arasında deyil, həm də xarici və daxili maliyyə nəzarəti həyata keçirən təşkilatlar arasında da ziddiyyətə gətirib çıxarır. Bu zaman büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi subyektiv xarakter daşıyırmağa gətirib çıxarır. Bundan əlavə, hazırda dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində aşağıdakı problemləri aktualdır:

- Dövlət maliyyə nəzarətinin vahid inkişaf konsepsiyasının olmaması;
- Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesini tənzimləyən vahid hüquqi bazanın olmaması;
- Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyət sahələrinə bölünməsinin dəqiq olmaması;
- Bir-birinin funksiyasını təkrarlayan müvafiq orqanların olması;
- Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində vahid standartların və metodologiyanın olmaması;
- Maliyyə nəzarətinin qiymətləndirilməsinə vahid yanaşmanın olmaması.

İlk növbədə dövlət maliyyə nəzarətinin vahid konsepsiyasının hazırlanmalıdır. Məhz buna görə də maliyyə nəzarətinin ümumdövlət sisteminin yaradılmasında ilk və mühüm mərhələ onun inkişaf konsepsiyasının hazırlanması və qəbul edilməsidir.

Əsas problemlərdən biri də büdcə qanunvericiliyi pozanlara qarşı adekvat tədbirlər görülməsinin effektiv işlənməsidir. Maliyyə nəzarəti sferasında fəaliyyət göstərən subyektlərin fəaliyyəti bu sahədə əlaqələndirilməlidir.

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının kifayət qədər böyük strukturu iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsi üçün bir növ maneədir. Ümumiyyətlə bu sahədə vahid sistemin yaradılmasına böyük ehtiyac vardır.

Mövcud sahədə digər problemlərdən biri də nəzarət orqanları əməkdaşlarının kadr hazırlığı problemidir. Nəzarət orqanları əməkdaşlarına mövcud normativ-hüquqi bazasının dəyişməsi ilə əlaqədar tədbirlərdə və təcrübələrdə iştirakının təmin edilməsi, müntəzəm olaraq ixtisasının artırılması, peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün treninqlərdə, tədris müəssisələrində iştirakı diqqət mərkəzində olmalı və təmin edilməlidir.

3.2. Azərbaycanca audit nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Hər il keçdikcə dünya iqtisadiyyatının fəaliyyətində bu və digər dərəcədə yenilənmə baş verir. Dünya iqtisadi münasibətlərinin inkişafı bazar münasibətlərinin inkişaf dinamikası ilə şərtlənir. Bazar münasibətləri inkişaf etdikcə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı komponentlərinin də inkişafı, ona uyğun olaraq dəyişilməsi zəruri hal kimi ortaya çıxır. Bazar iqtisadiyyatında maliyyə nəzarətinin bir hissəsi kimi audit nəzarətinin də inkişafı və təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətli məsələ olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlar əsasında aparılması, yeni auditor xidmətlərinin metodologiyasının işlənməsi, yerli audit normativ tənzimləmə sisteminin beynəlxalq standartlara transformasiyası xüsusi aktuallıq kəsb edir. Belə şəraitdə audit metodologiyasının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin hazırlanması problemi ortaya çıxır. Respublikamızda bazar münasibətləri şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətində əhəmiyyətli dəyişiklərin baş verməsi onun daha dərinlən öyrənilməsinin vacibliyini göstərir. Bu da auditin bir xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır. Artıq həm daxili, həm də xarici bazar üçün əhəmiyyətli vəzifələri həyata keçirən təsərrüfat praktikası mövcud deyil. Tamamilə yeni, başqa fəaliyyət növləri ilə istiqamətlənən istehsal, vasitəçilik fəaliyyətləri yaranmışdır.

Bu baxımdan bu gün ölkədə auditin metodologiyasının inkişafının ən perspektivli istiqamətləri təcrübəsinin tətbiq edilməsi üçün müasir etap başlanır. Onlardan bir neçəsinin üzərində xüsusi dayanmaq istərdik. Hansı ki bu məqamlar müasir şəraitdə audit fəaliyyətinin inkişafında olduqca vacib məsələlərdəndir.

Ən mühüm məsələlərdən biri audit fəaliyyətinin fasiləsizliyinin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Fasiləsizliyin qiymətləndirilməsi məsələsinin reallaşdırması auditor yoxlamasının keçirilməsi metodlarına prinsipial olaraq yeni tələblər qoyur. Auditor maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün yoxlanılması və müvafiq rəyin verilməsi ilə kifayətlənməməlidir. O həm də öhdəliklərin ödənilməsi üçün ehtiyatların formalaşdırılması və təşkilatın gələcək inkişafı üçün vəsaitin

kifayət etdiyini müəyyən etməlidir. Bu vəzifələr yalnız analitik prosedurlar vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, auditin inkişafının əsas istiqamətlərindən biri auditin operativliyi və effektivliyidir. Auditin perspektivlərini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- 1) Fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin etməyə imkan verən audit prosedurlarının işlənilib hazırlanması;
- 2) Müqavilələrin səmərəliliyinin və məqsədə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- 3) Təşkilatın rəhbərliyinə və onun sahibkarlarına biznesin səmərəliliyinin artırılması üzrə əsaslandırılmış təkliflərin verilməsi.

Bütün yuxarıda sadalanan istiqamətlərin bir-biri ilə sıx əlaqəsi vardır.

Bu gün yeni audit konsepsiyası yaranıb. Bunlar:

- Audit-kontrollinq;
- Audit-konsaltinq.

Auditor-konsaltinqin əsas vəzifəsi təşkilatın nə qədər səmərəli işlədiyini müəyyən etməkdir. Audit-kontrollinqin isə əsas məqsədi yatırılmış kapitaldan daha çox gəlir əldə etmək səviyyəsinin qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Auditor auditor-konsaltinq zamanı nəinki daxili mühasibat məlumatlarından geniş istifadə edir, həm də xarici bazarlara əsaslanaraq, analitik prosedurlar aparır. Bu prosedurlar planlaşdırma mərhələsində və yoxlamanın prosedurlarının həyata keçirilməsində auditin işini azaltmağa imkan verir. Həm son mərhələdə, həm də tövsiyələrin hazırlanması mərhələsində analitik prosedurların tətbiqi lazımdır. Analitik prosedurlar öz növbəsində aşağıdakı növ hesabatları əhatə edir:

- a) Daxili idarəetmə hesabatı;
- b) Təşkilatın fərdi hesabatı;
- c) Konsolidasiya edilmiş hesabat.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı analitik təsdiq etmə metodologiyası iqtisadi təhlilin standart metodlarına və prosedurlarına söykənir, amma informasiya bazasının formalaşması sahəsində müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu metodikanın əsas bloklarına ekspress-təhlilin hesabatı aiddir. Ekspress-təhlil

mərhələsində təşkilatın əsas problemləri ortaya çıxır. Ekspress-qiymətləndirilmənin nəticəsində mənfi xüsusiyyətlər olduqda, təşkilatın fəaliyyətinin fasiləsizliyi barədə ehtimalın yersiz olduğu qənaətinə gəlinməsinə səbəb ola bilər. Digər hallarda təşkilatın fəaliyyətini daha da araşdırmaq lazımdır. Auditor ekspress-təhlilin köməyi ilə yüksək riskli zonanı müəyyən edir və audit yoxlamalarının əsas istiqamətlərini əsaslandırır:

- Təşkilatın maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi. Bu mərhələdə həmin analitik prosedurlar istifadə olunur, bu da problemlərin olduğunu birmənalı şəkildə göstərir. Balansın likvidliliyi qiymətləndirilir, əməliyyat dövrünün qiymətləndirilməsi aparılır, öhdəliklərə və ödənişlərə təşkilat tərəfindən verilən təminatların təhlili aparılır, təşkilatın xalis aktivlərinin və məcmu kapitalının təhlili aparılır, təşkilatın borc kapitalının strukturu nəzərdən keçirilir.
- Pul axınlarının təşkili və vergi ödənişlərinin, maliyyə ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi. Bu mərhələdə biznesin pul dövriyyəsini təşkili metodikası, Təşkilatın gəlirləri və xərcləri, xalis pul vəsaitləri, investisiya və maliyyə fəaliyyəti qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas vəsaitlərdən, nağd resurslarından istifadənin səmərəliliyini təhlil etmək vacib məsələlərdən biridir. Alınmış və verilmiş avansların təhlili, marketinq təhlili, marjinal gəlir səviyyəsi, təşkilatın istehsal gücünün çeviklik səviyyəsinin müəyyən edilməsi mühüm rol oynayır.

Fəaliyyətin fasiləsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün qəsdən müflisləşmə əlamətlərinin qiymətləndirilməsi metodikasını tətbiq etmək məqsədəuyğundur. Yekun mərhələdə proqnoz hesabatının, mənfəət və zərər haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın tərtib edilməsi lazımdır. Fəaliyyətinin fasiləsizliyi qiymətləndirilməsi ilə yanaşı biznesin iqtisadi qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi də məqsədəuyğundur. Beləliklə, hal-hazırda auditor xidmətlərində yalnız mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünü təsdiq edilməsi yetərli deyil, eyni zamanda hesabatların düzgünlüyünün dərinlən qiymətləndirilməsi, bağlanmış müqavilələrin effektivliyinin və məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi lazımdır.

Sadalanan istiqamətlər auditin həm praktiki həyata keçirilməsi kontekstində, həm də onun elmi məzmunlu kontekstində milli metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və işlənməsi məsələlərini ön plana çıxarır.

Məlum olduğu kimi bazar münasibətləri, həm subyektlərin daxili auditinin vəziyyəti, həm də xarici konyukturanın dinamikliyi ilə xarakterizə olunur. Ona görə də yaxın gələcəkdə operativ idarəetmənin rolunun və əhəmiyyətinin güclənməsi daxili auditin milli metodologiyası üçün tamamilə aydın görünür. Daxili auditin ilkin şərtini operativ iqtisadi informasiyanın saxlanması, emalı və kompyuter texnologiyalarından istifadə etməklə toplanması təşkil edir. Bir sıra mühüm vəzifələrin praktiki surətdə həyata keçirilməsi metodologiyasının həll olunmaması öz növbəsində, daxili audit və idarəetmə metodlarının təcrübədə tətbiqini əngəlləyən ən mühüm amillərdən biridir.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqi Azərbaycan Respublikasında auditin inkişafında mühüm rol oynayacağını düşünürük. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, auditin metodologiyası müstəqil elmi istiqamət kimi indiyə qədər kompleks şəkildə inkişaf etməməsinin öz səbəbləri vardır. Buna ölkəmizin uzun müddət SSRİ tərkibində olması əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Elmi problemin həlli üçün, fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında auditin inkişafında metodoloji baza kompleks şəkildə təhlil olunmalıdır. Bu proses auditin elmi-nəzəri əsaslarının təkmilləşdirilməsi ilə paralel şəkildə öz həllini tapmalıdır:

1) Auditin nəzəri əsasları ümumi ortaq mövqelərdən işlənməlidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələr həll olunmalıdır:

- ümumi nəzəriyyələrin müddəalarının təhlili - auditdə elmi araşdırmanın metodologiyası kimi;
- Audit sistemi anlayışının məzmununun müəyyən edilməsi;
- Auditdə sistemli əlaqələrin tiplərinin təsviri;
- Auditdə metodların seçilməsi, modellərin işlənməsinin formal təsəvvürü;

- Auditin semantik şəbəkəsinin qurulması prinsiplərinin hazırlaması ;
- 2) Ölkədə auditin metodologiyası inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsi, onun təkmilləşdirilməsinə dair xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə konkret təkliflər hazırlaması. Bu məsələlərə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələri ilə həll etmək lazımdır:
- Audit üzrə müasir nəzəriyyələrin öyrənilməsi;
 - Audit aparatının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi.
- 3) Auditin ümumi və fərdi metodikalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələr hazırlaması:
- Metodoloji məsələlərin sistemli analiz edilməsi və audit standartlarının təkmilləşdirilməsi;
 - Riskin ölçülməsi və təsvir olunması metodikasının təkmilləşdirilməsi imkanlarını araşdırması.

Azərbaycan Respublikasında 1996-cı il 5 aprelədən fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası günümüzdə də öz profilinə uyğun olaraq fəaliyyətini həyata keçirməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası yarandığı dövrdən indiyə qədər müxtəlif istiqamətlərdən istifadə etməklə öz fəaliyyətində mütərəqqi metodlardan istifadə etməsi üçün daima fəaliyyətini genişləndirir.

1999-cu il 26 iyun tarixində Auditorlar Palatasının müraciətinə əsasən, MDB məkanında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutunun (IIA) “Audit - Azərbaycan” bölməsi yaradılmışdır.

2000-ci il 5 iyulunda Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının təsis etdiyi “İqtisadiyyat və Audit” elmi-praktik jurnalının ilk nömrəsi çapdan çıxmış və Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində jurnalın təqdimat mərasimi keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası beynəlxalq səviyyədə də öz əməkdaşlıqlarını daima genişləndirir. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Avropa Mühasiblər və Auditorlar Federasiyasına (EFAA) tamhüquqlu üzv qəbul olunmuşdur. 2003-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasına (İFAC) assosativ üzv qəbul edilmişdir. 2007-ci ildən isə Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Sertifikatlı Mühasiblər və Auditorların Avrasiya Şurasının (ECCBA) üzvüdür.

2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasında audit sisteminin islahatı üzrə ilk konsepsiya işlənib hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə təqdim edilmişdir. Həmin konsepsiyada nəzərdə tutulan məsələlərin həlli Azərbaycan auditinin beynəlxalq meyarlara uyğun təşəkkülü və inkişafı üçün çox mühüm rol oynamışdır. Bunlara baxmayaraq, ölkəmizdə auditin inkişafı sahəsində hələ də bir sıra aktual problemlər öz konseptual həllini tapmamışdır.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 5 sentyabr tarixli 2421 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın 13.2-ci bəndinə əsasən “Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyasının 2012-2020-ci illər” hazırlanması Auditorlar Palatasının qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur. Həmin konsepsiyanın razılaşdırılmış planına əsasən giriş, 5 fəsil və 16 bölmədən ibarət hazırlanması nəzərdə tutulmuş və iş başa çatdırılmışdır.

Auditin inkişaf konsepsiyasının əsas məqsədi Azərbaycanda auditor xidmətinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması, auditor xidməti bazarının genişləndirilməsi, auditor peşəsinin cəmiyyətdə əhəmiyyətli rolunun tanınması, auditor xidməti istifadəçilərinin maraqlarının müdafiə olunması, audit sahəsində tənzimləyici fəaliyyətin yaxşılaşdırılması, auditin Beynəlxalq Standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, habelə ölkənin iqtisadi həyatında onun rolunun və əhəmiyyətinin daha da gücləndirilməsi, iqtisadi-maliyyə münasibətlərində şəffaflığın təmin olunmasında auditdən daha geniş istifadə

edilməsi və korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditorların məsuliyyətinin artırılmasının təmin edilməsidir.

Layihənin hazırlanmasında Auditorlar Palatasının əməkdaşları və qabaqcıl auditorlar ilə birgə Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqının nümayəndələri də iştirak etmişlər. Hazırlanmış konsepsiyanın layihəsinin ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarmaq məqsədilə Palatanın internet sahifəsində (www.audit.gov.az) yerləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında audit sisteminin özəlliyi onun cəmiyyətdə və bütün dünyada sivil müstəqil maliyyə nəzarəti orqanı kimi tanınması və fəaliyyət göstərməsidir. Ən başlıca cəhəti isə audit zamanı aşkar olunan nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə təklif və tövsiyələrin verilməsidir. Audit həm də profilaktiki bir tədbir kimi də qiymətləndirilir. Audit dövlətin, cəmiyyətin və mülkiyyətçilərin mənafələrinin qorunmasını və iqtisadiyyatda şəffaflığın təmin edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq qeyd etmək istərdik ki, ölkəmizdə audit nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı məsələlərin həlli zəruridir:

1. Audit fəaliyyətinin inkişafı üzrə maddi-texniki imkanların təkmilləşdirilməsi;
2. Mövcud sahədə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və onun yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi;
3. Audit fəaliyyəti üzrə ölkəmizdə beynəlxalq konfransların, praktiki seminarların keçirilməsi imkanlarının araşdırılması və belə tədbirlərin keçirilməsinin təmin edilməsi;
4. Audit üzrə yeni dərc olunmuş xarici ədəbiyyatların ana dilimizdə tərcümə olunmasının təmin edilməsi;
5. Sərbəst auditorların daha rahat fəaliyyət göstərməsi üçün optimal şərait yaradılması məqsədilə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi.

3.3. Müasir şəraitdə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətləri

Maliyyə nəzarət ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərindən biri sayılır. Maliyyə fəaliyyətinin qanuniliyini yoxlamaq, onun səmərəliliyini və məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirmək, maliyyə resurslarının təyinatı üzrə sərf olunmasının düzgünlüyü müəyyənləşdirmək maliyyə nəzarətinin dəqiq sisteminin yaradılmasını tələb edir. Bu problemin həll edilməsi müasir dövrdə maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi əsas yer tutur. Düzgün təşkil olunmuş nəzarət sistemi ölkənin maliyyə dayanıqlığının təmin olunmasında başlıca mövqe tutur. Fikrimizcə, maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı problemlərin həlli vacibdir:

- Maliyyə nəzarəti sistemində dəqiq və tam normativ-hüquqi baza müəyyənləşdirilməlidir;
- Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının təşkilati strukturu dövlət quruluşunun xüsusiyyətini kifayət qədər əks etdirməlidir;
- Ölkə üzrə bütün maliyyə nəzarəti subyektlərinin statusu, fəaliyyət dairəsi dəqiq müəyyənləşdirməlidir;
- Nəzarət orqanları öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyəti daha da gücləndirməlidir.

"Kölgə" iqtisadiyyatının səviyyəsinin azaldılması maliyyə nəzarəti sistemində mühüm rol oynayır. Ona görə də "kölgə" iqtisadiyyatının ümumi miqyasının azaldılması üçün tədbirlər kompleks xarakter daşmalıdır. Nəzarət orqanlarının, hüquq-mühafizə orqanlarının birgə səyi nəticəsində "kölgə" iqtisadiyyatının maliyyə imkanların məhdudlaşdırılmalıdır.

Müasir şəraitdə maliyyə sahəsində dövlət nəzarətini daha da gücləndirmək lazımdır. Bu dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin mühüm mexanizmi olmalıdır.

Bu gün problemli məsələlərdən biri də maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. Nəzarətin səmərəliliyi – bu çəkilmiş xərclərə

görə əldə edilmiş konkret nəticə ilə müəyyən olunur. Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi onun məhsuldarlığından, faydalılığından və təsirindən asılıdır.

Maliyyə nəzarəti sferasında problemlərin həlli üçün aşağıdakı məsələlərin də diqqət mərkəzində saxlanılmasını əhəmiyyətli amil kimi göstərə bilərik:

- a) Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində qeyri-müəyyənliyin və systemsizliyin aradan qaldırılması;
- b) Qanunvericiliyin və metodoloji bazanın möhkəmləndirilməsi;
- c) Dövlət maliyyə nəzarətinin vahid informasiya sisteminin yaradılması;
- d) Eyni təşkilatda müxtəlif nəzarət orqanları tərəfindən dəfələrlə oxşar yoxlamaların aparılmasının qarşısının alınması;
- e) Nəzarətedici orqanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi.

Azərbaycanda maliyyə nəzarətini həyata keçirən müxtəlif orqanların fəaliyyətinin, strukturunun təkmilləşdirilməsi, bu sferada neqativ halların baş vermə ehtimallarının minimal səviyyəyə endirilməsi, təkmil, müasir sistemin yaradılması maliyyə nəzarətində ən əsas məqamlardan biridir desək yanlışdır.

Həm audit nəzarəti təmsalında özəl maliyyə nəzarəti, həm də müxtəlif dövlət orqanlarının öz səlahiyyətləri hüddudlarında apardıqları dövlət maliyyə nəzarəti sistemində müasir dünya təcrübəsinin tətbiqi, mövcud problemlərin həlli istiqamətində xarici ölkələrin praktikasının yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq həyata keçirilməsi ölkəmizdə mövcud sahədə sistemin daha da təkmilləşdirilməsinə şərait yarada biləcək hallardır.

Strateji proqnozlaşdırma və planlaşdırma ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı və uzunmüddətli dövlət proqramlarının qəbul edilməsi istiqamətində əsaslı ilkin nəzarət tələb edir. Strateji proqnozlar auditin təkmilləşdirilməsini, onların həyata keçirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsini və son nəticələrin əhəmiyyətliliyini tələb edir.

Həmçinin gəlirlərin tam və vaxtında dövlət büdcəsinə daxil olmasının təmin olunması, büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması maliyyə nəzarətində qarşılıqlı fəaliyyətin təkmilləşdirilməsini, onun səmərəliliyinin artırılmasını tələb edir.

Respublikada fəaliyyət göstərən nəzarət orqanlarının – Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının və öz səlahiyyətləri hüdüdlərində maliyyə nəzarətini, tənzimlənməsini həyata keçirən digər orqanların fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün, fikrimizcə, aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun olardı:

- Müasir informasiya texnologiyalarından istifadənin qeyd edilən nəzarət orqanlarının fəaliyyətində tətbiq olunması;
- Ayrı-ayrı yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən müvafiq nəzarət orqanlarının təcrübəsinin öyrənilməsi və onların öz fəaliyyətlərində istifadə olunması imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;
- Bir-birini təkrarlayan, eyni və ya oxşar funksiyaları həyata keçirən orqanların, həmçinin onların strukturlarının fəaliyyətlərinin konkretləşdirilməsi, lazım olduğu halda birləşdirilməsi;
- Qeyd edilən nəzarət orqanlarının əməkdaşlarının öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən maksimum şəkildə qərəzsizliyə əməl etməyə nail olunması;
- Müvafiq nəzarət orqanları tərəfindən əsassız, dəfələrlə yoxlamaların qarşısının alınması istiqamətində tədbirlərin görülməsi;
- Müvafiq nəzarət orqanlarının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi üçün təkliflərin hazırlanması və onların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi.

Bazar münasibətləri dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini heç də istisna etmir. Müxtəlif nəzəriyyələr də dövlətin iqtisadiyyata bu və ya digər dərəcədə müdaxiləsinin vacibliyini götürürlər. Sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə dövlətin iqtisadiyyata liberal iqtisadiyyata nisbətən təsiri daha çox özünü göstərir.

Bizə elə gəlir ki, bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində dövlətin rolunun artırılması üçün real hərəkətlər sırasına aid olan maliyyə nəzarətinin aşağıdakı istiqamətləri üzrə təkmilləşdirilməsi müsbət rol oynaya bilər:

1. Nəzarət orqanlarının statusu, sistemi, səlahiyyətləri dəqiq, ətraflı şəkildə müvafiq qanunvericilikdə əks olunmalıdır;
2. Nəzarət fəaliyyətinin bütün iştirakçıları üçün müəyyən norma, qayda və xarakteristikaları əks etdirən dövlət maliyyə nəzarətinin standartları hazırlanmalı və qəbul edilməlidir;
3. Nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin daha mütərəqqi əlaqələndirilməsi üçün konkret addımlar atılmalıdır;
4. Korrupsiya, dövlət vəsaitlərinin məqsədsiz istifadəsinə görə müəyyənləşdirilmiş inzibati və cinayət məsuliyyəti daha da təkmilləşdirilməlidir;
5. İlkin və cari dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi sistemi dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla yenidən işlənməlidir;
6. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin nəticələrinin uçotu üzrə ümumdövlət sistemi yaradılmalıdır;
7. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının və hüquq-mühafizə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi sahəsində yol verilmiş pozuntular üzrə vaxtında reaksiya verilməsi, birgə yoxlamalara dair məlumatların ötürülməsi üçün qanunvericilikdə müəyyən tənzimlənmələr aparılmalıdır;
8. Bütün dövlət maliyyə nəzarəti orqanları üçün iqtisadi fəaliyyət sferasında hüquq pozuntularının və cinayətlərin uçotunun aparılmasından ötrü ümumi məlumat bazasının yaradılmalıdır;
9. Nəzarət orqanlarının əməkdaşlarının sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir;
10. Kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, dövlət nəzarət aparatı əməkdaşlarının vaxtaşırı attestasiyasının keçirilməsi və onların rotasiyası üçün təkmilləşdirilmiş müasir sistem formalaşdırılmalıdır;

11. Dövlət maliyyə nəzarətinin faydalılığı, təsiri və məhsuldarlıq göstəriciləri əsasında sosial-iqtisadi sisteminin səmərəliliyi qiymətləndirilməli və elmi-metodik göstəricilər hazırlanmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində maliyyə - həm dövlət, həm də müəssisə səviyyəsində əsas həlqələrdən biri kimi çıxış edir. Maliyyənin əhəmiyyətliliyi ona nəzarət mexanizminin vacibliyini daha da artırır. Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü, yaxud gerçəkləşdirilməsi kimi çıxış edir və burada həmin nəzarətin məqsədləri, mahiyyəti müəyyənləşir. Maliyyə nəzarəti idarəetmə fəaliyyətinin bir növüdür. Maliyyə nəzarəti, dövlət və sahibkarların pul, kredit, xarici valyuta və ümumilikdə maliyyə əməliyyatlarının qanunvericiliyə və normalara uyğunluğunun səlahiyyətli orqanlar tərəfindən yoxlanmasıdır. Maliyyə nəzarəti bir tərəfdən maliyyə idarə edilməsinin həlledici hissəsi, digər tərəfdən maliyyə sisteminin idarə olunmasının effektivliyinin vacib şərti kimi çıxış edir.

Dövlətin idarə olunmasında maliyyə resurslarına nəzarət mexanizmi prioritet məsələ təşkil edir. İstər makro səviyyədə, istərsə də mikro səviyyədə maliyyə resurslarının formalaşması, idarə edilməsi kimi, həmin resursların təyinatı üzrə sərf olunmasına nəzarət mexanizminin olması vacib məsələlərdəndir.

Hazırda dünyada baş verən iqtisadi proseslər müxtəlif istiqamətlərdə dəyişir. Müxtəlif ölkələrin milli valyutasının xarici valyutalar qarşısında dəyərinin aşağı düşdüyü şəraitində, ölkə gəlirlərinin azaldığı bir dövrdə maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti ikiqat artır. Sərf olunan maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə, daha səmərəli istifadə olunması üçün müxtəlif inkişaf yolları nəzərdən keçirilir.

Maliyyə nəzarəti maliyyə menecmentinin mühüm tərkib hissəsidir, çünki o, müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artmasını təmin edir. Bunun da nəticəsi olaraq müəssisənin maliyyə dayanıqlılığının artırılmasına xidmət edir.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha aktualdır. Bu da aşağıdakı amilləri ilə bağlıdır:

- Dövlət maliyyə nəzarəti sistemi bazar münasibətlərinin formalaşması prosesi ilə paralel şəkildə inkişaf etməlidir;
- Yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması şəraitində maliyyə qanunvericiliyi də tədricən formalaşır. Ona görə də bu zaman xarici ölkələrin təcrübələrinin öyrənilərək yerli şəraitə uyğunlaşdırılması lazım gəlir;

Respublikamızda dövlət maliyyə nəzarətini Hesablama Palatası, Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə Nəzarəti Xidməti və öz səlahiyyətləri hüdüdlərində digər orqanlar həyata keçirirlər. Dövlət maliyyə nəzarəti vasitəsilə planlaşdırılmış bütün vəsaitlərin vaxtında dövlət fondlarına daxil olunmasına və bu vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadəyə nəzarət həyata keçirilir. Hər bir nəzarət orqanı öz fəaliyyətlərdə sərbəst olsalar da, son məqsədi eynidir. Belə ki, dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar ölkədə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə, maliyyə resurslarından təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirirlər.

Bu gün respublikamızda sosial-iqtisadi dəyişiklərin gətirdiyi, yeni inkişaf yoluna başlanıldığı, struktur dəyişiklərinin aparıldığı bir şəraitdə maliyyə nəzarəti sisteminin də müasir vəziyyətə uyğunlunun təmin edilməsi zərurəti yaranır. Müvafiq dəyişiklərə, bazar münasibətlərinin inkişafına uyğun olaraq, maliyyə nəzarəti sisteminin də təkmilləşdirilməsi lazımdır. Fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində dövlətin rolunun artırılması üçün maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə aşağıdakı istiqamətlər mühüm rol oynaya bilər:

- Bazar iqtisadiyyatının inkişafının tələblərinə uyğun maliyyə nəzarəti sistemində dəyişiklərin edilməsi;
- İnkişaf etmiş ölkələrin maliyyə nəzarəti sistemi təcrübəsinin öyrənilməsi, müxtəlif ölkələrin nəzarət sistemlərinin araşdırılması, öyrənilmiş sistemlərin yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq tətbiq olunması imkanlarının müəyyənəşdirilməsi;
- Respublikada maliyyə nəzarətinin elmi-metodoloji bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən addımların atılması;

- Elmi, İKT yeniliklərinin maliyyətlərindən maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətində istifadə edilməsi;
- Bir-birini təkrarlayan nəzarət orqanlarının birləşdirilməsi, onların strukturlarının təkmilləşdirilməsi.

Bazar münasibətlərinin təzahür etdiyi, yeni maliyyə bazarının formalaşdığı, fərqli mülkiyyət formalı müəssisələrin yarandığı, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndiyi bir şəraitdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsinə və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə etibarlılığına qarşı tələblərini kəskin artırdı. Bu da audit sisteminin yaradılması zərurətini yaratdı. Audit nəzarəti müəssisələrin ödəmə-hesablaşma sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin və digər maliyyə sənədlərinin, yoxlanan iqtisadi subyektin maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının qüvvədə olan normativ aktlara uyğunluğunun, mühasibat və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün müstəqil yoxlanmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyəti 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının "Auditor xidməti haqqında" Qanunu ilə tənzim olunur. Azərbaycan Respublikasında 1996-cı il 5 apreldən fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası günümüzdə də öz profilinə uyğun olaraq fəaliyyətini həyata keçirməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası yarandığı dövrdən indiyə qədər müxtəlif istiqamətlərdən istifadə etməklə öz fəaliyyətində mütərəqqi metodlardan istifadə etməsi üçün daima fəaliyyətini genişləndirir.

Bu gün ölkəmizdə özəlləşdirilmə prosesinin həyata keçirildiyi, yeni sahibkarlıq fəaliyyətlərinin yarandığı şəraitdə audit nəzarəti sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsinin vacibliyi ön plana çıxır. Bu sahədə müvafiq inkişafın həyata keçirilməsi üçün müəyyən addımlar atılmalıdır. Fikrimizcə aşağıdakı məsələlərin öz həllini tapması audit nəzarəti sisteminin inkişafında effektiv rol oynaya bilər:

- a) Audit nəzarəti sahəsində metodoloji bazanın dünya standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi;
- b) Müvafiq sahənin inkişafı üçün dövlət tərəfindən maksimum dərəcədə sərbəstliyin təmin edilməsi, baş verə biləcək neqativ halların qarşısının əvvəlcədən alınması;
- c) Bu sahədə yüksək səviyyədə kadr hazırlığı üçün elmi-tədqiqat, təcrübə mərkəzlərinin yaradılması;
- d) Audit fəaliyyəti üzrə ölkəmizdə beynəlxalq konfransların, praktiki seminarların keçirilməsi imkanlarının araşdırılması və belə tədbirlərin keçirilməsinin təmin edilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. «Maliyyə» D. Bağırov, M. Həsənli Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2011.
2. «Maliyyə» Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2001.
3. «Maliyyə nəzarəti» Bəybala Xankişiyev -2002.
4. “Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit” elmi-praktik konfransının materialları. — B.: “Azərnəşr”, 1999. — 190 s.
5. «Təftiş və nəzarət» R.Hacıyev -1999
6. B.A.Xankişiyev «Büdcə uçotu» Bakı - 2000.
7. Novruzov N, Ataşov B. “Maliyyə nəzəriyyəsi” dərslik. Bakı 2014.
8. Süleymanov E, Bulut C. “Dövlət maliyyəsi” dərs vəsaiti. Bakı 2013.
9. Mirtəlov. R.Ə “Dövlət maliyyə nəzarəti və onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda dissertasiya işi. Bakı. 2015
10. «İqtisadi nəzəriyyə Makroiqtisadiyyat-1,2» Daşkov və K nəşriyyat – ticarət korporasiyası Moskva, 2008;
11. A.F.Musayev, Y.A.Kəlbiyev, A.A.Hüseynov «Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr».
12. AR Maliyyə Nazirliyinin normativ hüquqi sənədləri.
13. М.В. Мельник, А.С. Пантелеев, А.Л. Звездин: ревизия и контроль. 2003
14. А.П. Зудилин, Ф.Н. Ахмедов : финансовый контроль (Москва Издательство Российского университета дружбы народов 2000)
15. Мировой опыт организации государственного и муниципального финансового контроля и возможность его применения в России [Электронный ресурс] — Доступ из <http://www.juristlib.ru/>
16. Степашин С. В. «Аудит эффективности как важнейшая форма государственного финансового контроля» [Электронный ресурс] — Доступ из <http://www.ach.gov.ru/ru/>

17. Чхиквадзе В. В. «Организационно-правовые основы государственного финансового контроля в зарубежных странах» [Электронный ресурс] — Доступ из <http://www.justicemaker.ru/>
18. www.audit.gov.az
19. <http://sai.gov.az>
20. <http://www.maliyye.gov.az>
21. www.stat.gov.az
22. www.cbar.az
23. economy.gov.az
24. vergijurnali.az
25. http://www.finansist.az/upload-files/Jurnal_11-VN.pdf
26. <http://www.grandars.ru/>
27. www.finansistio.ru
28. <https://ru.wikipedia.org>

XÜLASƏ

Dövlətin maliyyə sisteminin düzgün idarə olunması, onun iqtisadi gücünün və maliyyə mexanizminin səmərəliliyinin artırılması yolunda maliyyə nəzarəti əhəmiyyətli rol oynayır. Müasir dövrdə maliyyə nəzarətinin düzgün təşkil olunması aktual məsələlərdəndir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində düzgün təşkil olunmuş və səmərəli idarə olunan maliyyə siyasəti ölkənin dayanıqlılığının təminatçısı kimi çıxış edir. Maliyyə resurslarının idarə olunmasında nəzarət mexanizminin vacibliyi həm makro, həm də mikro səviyyədə daim artır.

Tədqiqat işinin yazılmasında müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlardan istifadə edilmişdir. Mövzunun hazırlanması zamanı tədqiqatın ümumelmi metod və üsullarından - sistem, təhlil, struktur-funksional, iqtisadi və iqtisadi-sosioloji yanaşmalardan istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəsilində maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji əsasları şərh edilmiş, müxtəlif alimlərin fikirləri göstərilmiş, maliyyə nəzarəti sistemində audit nəzarətinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. İkinci fəsildə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin formalaşması mərhələləri və mövcud durumu əks etdirilmişdir. Üçüncü fəsil, maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılmasına, müvafiq sahədə problemlərin öyrənilməsinə və təkliflərin verilməsinə həsr edilmişdir.

Резюме

Финансовый контроль играет важную роль в деле эффективного использования финансового механизма, в правильном управлении государственной финансовой системы и в повышении его экономической мощи.

Правильно организованная и эффективно управляемая финансовая политика выступает в качестве гаранта устойчивости страны. Постоянно повышается значение контроля механизма управления финансовыми ресурсами как на макро- так и на микроуровне.

В написании исследовательской работы были использованы общие научные методы, методы системного анализа, структурно-функциональные, экономические и экономико-социологические взгляды.

В первой главе диссертации отмечены теоретико-методологические основы интерпретации финансового контроля, были исследованы подходы ученых о необходимости аудита в системе финансового контроля. Во второй главе проанализировано текущее состояние и этапы формирования финансового контроля в Азербайджане. Третья глава посвящена исследованию путей улучшения финансового контроля, изучению проблем в этой области и предложениям по их преодолению.

Summary

The financial control plays a key role in the appropriate management of the country's financial system, enhancement of its economic power, rational utilization of financial mechanism. Right now it's the control issue to provide the proper financial control. The properly and orderly arranged financial policy in the modern market economy acts as the provider of the country's tolerance and rigidity.

The importance of control of the management financial resources is increasing its essentiality both in micro and macro economic level. The research paper contains the materials from different sources. While compiling the dissertation general scientific methods and techniques are widely used, systematic, analyses and structural-social approaches are utilized.

The first chapter of dissertation reveals the basics of theoretic methodological basics of financial control, methodological principals are interpreted, different scientist assumptions are shown, the importance auditing is stressed in financial control.

The second chapter is dedicated to stages of the formulation of financial control Azerbaijan and its current on position is highlighted. The third chapter is dedicated to the investigation of the ways of improvement of financial control, the study of the certain issues in certain areas and solution or recommendations to these issues.

Dövlətov Əliheydər Telman oğlunun

“Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və onun inkişaf istiqamətləri”

mövzusunda dissertasiya işinin

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi proseslər, iqtisadi sferada cərəyan edən hadisələr və bütünlükdə iqtisadiyyat lazımı səviyyədə özü-özünü tənzimləyə bilmədiyi üçün həmin prosesə bu və ya digər dərəcədə müdaxilə edilməsi tələb olunur. Çünki daima iqtisadi proseslərə, hadisələrə kənar müdaxilələr, ciddi təsirlər olur. Bununla əlaqədar olaraq ölkə iqtisadiyyatının müəyyən olunmuş istiqamət üzrə inkişafını təmin etmək, iqtisadiyyatda inkişaf tendensiyasını qorumaq, baş verə biləcək neqativ halların qarşısını almaq, problemləri önləmək, aradan qaldırmaq üçün ölkənin mükəmməl nəzarət sisteminin olması tələb olunur. Məhz buna görə də maliyyə nəzarəti iqtisadi nəzarət sisteminin tərkib hissəsi olmaqla bazar iqtisadiyyatı şəraitində aktual və vacib nəzarət növü kimi ön plana çıxır.

Maliyyə nəzarəti - təsərrüfat əməliyyatlarının və proseslərinin qanunauyğunluğunu, məqsədəuyğunluğunu, etibarlılığını və mahiyyətini uçot, hesabat, normativ və digər məlumatlar əsasında kompleks, üzvi sürətdə öyrənilməsidir. Maliyyə nəzarəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə dövlətin və bələdiyyələrin pul fondlarının təşkili, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi sahəsində hərəkətlərin qanunauyğun və məqsədyönlü olması üçün nəzarətdir. Hər bir müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin nizamlı olması, müəyyən olunmuş maliyyə intizamına riayət edilməsinin yoxlanılması maliyyə nəzarətinin başlıca funksiyalarından biridir.

Məlum olduğu kimi planlı iqtisadiyyatla şərtlənən inzibati-amirlik sistemində maliyyə nəzarəti dövlət tərəfindən aparılırdı. Bu gün isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəl sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etməsi, müstəqil müəssisələrin, kommersiya təşkilatlarının, təsərrüfat fəaliyyətlərinin genişlənməsi

dövlət maliyyə nəzarəti ilə yanaşı müstəqil nəzarət forması kimi audit nəzarətini də ön plana çıxarır. Qanunverici və icra orqanları, maliyyə və vergi orqanları, xəzinə sistemi və digər dövlət nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilən dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin olması audit nəzarətinin inkişafını istisna etmir. Çünki, bazar münasibətlərinin təməlini azad sahibkarlıq təşkil etdiyi üçün ona uyğun olaraq maliyyə sferasında da müstəqil nəzarət anlayışı daima öz aktuallığını saxlayır.

Daima yenilənən bazar münasibətləri şəraitində maliyyə nəzarəti sistemində də müasir tələblərə uyğun yenilənmə tələb olunur. Buna görə maliyyə nəzarətini həyata keçirən müxtəlif orqanların fəaliyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi, bu sahədə müxtəlif ölkələrdə aparılan fərqli maliyyə nəzarəti metodlarının öyrənilməsi və onların sintezinin həyata keçirilməsi aktual məsələlərdən biri olmalıdır.

Tədqiqat işinin predmeti. Tədqiqat işinin predmetini Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin və müstəqil nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətləri və nəzəri-metodoloji aspektləri təşkil edir.

Tədqiqat işinin obyekti. Tədqiqat işinin obyekti kimi Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin formalaşması, onun dünya ölkələri ilə müayisəli təhlili, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətliyi, müasir dövrdə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin aparılması vəziyyətinin qiymətləndirilməsi seçilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin vacibliyinin əsaslandırılması, onun məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsi, Azərbaycanda və dünya ölkələrində aparılan maliyyə nəzarətinin müqayisəli təhlilinin aparılması, dövlət maliyyə nəzarətində və audit nəzarətində mövcud problemlərin öyrənilməsi və onların araşdırılması, aradan qaldırılması üçün müvafiq təkliflərin verilməsi, maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıda qeyd edilən bir sıra vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının araşdırılması, onun aparılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq təkliflərin hazırlanması;
- Azərbaycan Respublikasında aparılan maliyyə nəzarəti ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan maliyyə nəzarəti arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək və dünya təcrübəsinin yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq tətbiq olunması istiqamətlərinin təhlili;
- Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının işlərinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra təkliflərin verilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında audit nəzarəti sisteminin müasir vəziyyətinin öyrənilməsi və onun təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq tövsiyələrin verilməsi;
- Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətində olan problemlərin aradan qaldırılması üçün təkliflərin, tövsiyələrin hazırlanması;

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Dissertasiya işini yazarkən müxtəlif dövlət orqanlarının (Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi, Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti) hesabatlarından, məlumatlarından istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə tədqiqat işində Azərbaycan və digər ölkələrin maliyyə nəzarəti, audit nəzarəti sahəsində olan elmi əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin yekun nəticəsi olaraq maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq təkliflər verilmişdir. Dissertasiya işinin elmi yenilikləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Audit fəaliyyətinin inkişafı üzrə maddi-texniki imkanların təkmilləşdirilməsi;
- Mövcud sahədə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və onun yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi;
- Audit fəaliyyəti üzrə ölkəmizdə beynəlxalq konfransların, praktiki seminarların keçirilməsi imkanlarının araşdırılması və belə tədbirlərin keçirilməsinin təmin edilməsi;
- Müasir informasiya texnologiyalarından istifadənin maliyyə nəzarət orqanlarının fəaliyyətində tətbiq olunması;
- Bir-birini təkrarlayan, eyni və ya oxşar funksiyaları həyata keçirən maliyyə nəzarəti orqanların, həmçinin onların strukturlarının fəaliyyətlərinin konkretləşdirilməsi, lazım olduğu halda birləşdirilməsi;
- Ayrı-ayrı yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən müvafiq maliyyə nəzarəti orqanlarının təcrübəsinin öyrənilməsi və onların öz fəaliyyətlərində istifadə olunması imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;
- Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin praktik əhəmiyyəti tədqiqat işində qeyd edilən müvafiq təkliflərin maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Dissertasiya işində araşdırılan müxtəlif dünya ölkələrində aparılan maliyyə nəzarəti sistemi yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq tətbiq oluna bilər.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi kompüter yazısı ilə müvafiq standartlara uyğun yazılmış və 87 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı hissələrindən ibarətdir. Tədqiqat işində həmçinin diaqramlardan, sxemlərdən və cədvəllərdən istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin birinci fəslə "Maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji əsasları" adlanır. Adından da göründüyü kimi bu fəsildə əsasən maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji əsaslarına toxunulmuşdur. Dissertasiya işinin ikinci

fəsli “Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təkamülü və mövcud durumu” adlanır. Bu fəsildə Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin formalaşması, onun dünya ölkələri ilə müqayisəli təhlili məsələlərinə toxunulmuşdur. Dissertasiya işinin üçüncü fəsli isə “Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin inkişaf istiqamətləri və onun təkmilləşdirilməsi yolları” adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan Respublikasında audit nəzarətinin, maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, mövcud problemlərin öyrənilməsi və onların aradan qaldırılması yolları verilmişdir.